

ONDERWIJS
IDENTITEIT •

LVgs

Theologische Universiteit
GEREFORMEERDE KERKEN

SCHOLEN IN DE RUIMTE VAN GODS KONINKRIJK

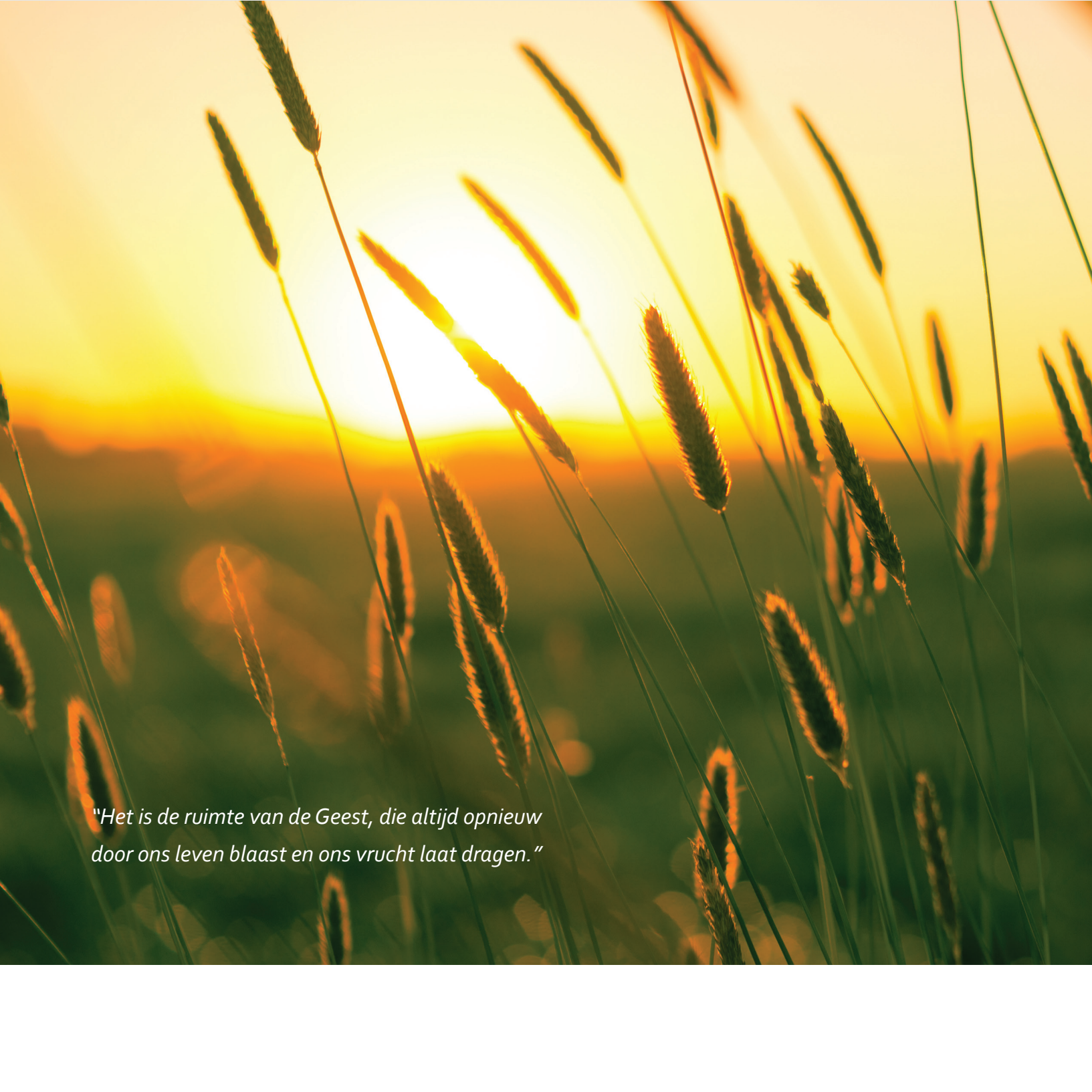
Een theologie voor christelijk onderwijs

September 2017

Tekst: Wolter Huttinga

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Christelijke identiteit in schooldocumenten	7
2. Theologische analyse	15
3. Christelijk onderwijs in de ruimte van Gods Koninkrijk	21
4. Een school met waarden en deugden	33
Bijlage 1: Theologie van christelijk onderwijs – een schematisch overzicht	40
Noten	46

*"Het is de ruimte van de Geest, die altijd opnieuw
door ons leven blaast en ons vrucht laat dragen."*

Voorwoord

Dit boekje doet verslag van een onderzoek naar de 'theologie' van christelijke scholen. Het doet ook een voorstel om de identiteit van die scholen te verbinden met een samenhangend verhaal over God, mens en wereld, zonde en genade, leren en ontwikkelen.

Het klinkt misschien wat hoog en vreemd: een *theologie* van het onderwijs. Maar wie de identiteitsdocumenten van scholen bestudeert, ziet snel dat daarin allerlei theologische noties voorkomen. En dan is het niet zo vreemd om de vraag te stellen wat die noties nu eigenlijk betekenen.

De behoefte aan dit onderzoek kwam op in het kader van het project *Identiteit als Sterk Merk*. Dat doen we samen met scholen die zich inzetten voor hun identiteit en deze tot een levende werkelijkheid willen maken. Alle scholen willen dicht bij de Bijbel leven en werken, maar hun 'theologie' van nu is onmiskenbaar anders verwoord dan in het verleden. Op alle scholen uit het LVGS-verband is te zien hoe het motief van de navolging van Christus centraal is komen te staan. De theologie die is aangetroffen, zowel op evangelische als op gereformeerde of protestants-christelijke scholen, is overigens niet dogmatisch van aard, maar praktisch. Daarin lijken scholen van verschillende denominaties op elkaar.

Dit boekje bevat een korte theologische reflectie op deze ontwikkelingen. Het doet ook een voorstel om voor de scholen van het Identiteit als Sterk Merk project tot eenduidige formuleringen te komen, die een gezamenlijke christelijk-pedagogische bezinning mogelijk maken. Het helpt bijvoorbeeld als over de pedagogische betekenis van begrippen als 'zonde' en 'genade' een vergelijkbaar gesprek op de betrokken scholen mogelijk is. Het helpt ook als er een gezamenlijk gesprek ontstaat over kernwaarden die gehanteerd worden. Ook daartoe doet dit boekje een voorstel.

We danken onze collega dr. Wolter Huttinga, onderzoeker op de Verus-LVGS-onderzoekplaats aan de TU in Kampen, voor dit onderzoek en deze waardevolle reflectie op de kern van christelijke onderwijs.

Roel Kuiper

Leerstoel christelijke identiteit, Theologische Universiteit

"Een belangrijke onderwijskundige/pedagogische vraag met theologische aspecten is de vraag hoe je als school aankijkt tegen de verhouding tussen individu en gemeenschap."

1. Christelijke identiteit in schooldocumenten

Identiteitsdocumenten

Als je als christelijke school een sterk merk van je identiteit wilt maken is het belangrijk dat je je bezint op de vraag wat dat 'christelijke' dan precies betekent en hoe het zich verhoudt tot de dagelijkse praktijk van de school. Niet alleen pedagogische en onderwijskundige, maar ook theologische reflectie is hierbij nodig. Veel van de scholen die betrokken zijn bij het project Sterk Merk hebben helder voor ogen waar ze vandaan komen, maar vinden het minder duidelijk waar het naar toe moet. Er is behoefte aan theologische consistentie: wat is het christelijke verhaal waaruit wij leven en waardoor ons onderwijs geïnspireerd wordt? De gereformeerde en evangelisch-christelijke identiteit is vandaag de dag minder vastomlijnd dan weleer, zeker als we kijken naar de kerkelijke kaders waarin het christelijke leven zich afspeelt. Tegelijk is er een diep verlangen naar intensievere en meer toegewijde vormen van christelijk leven. Ondanks alle ambiguïteit en innerlijke verdeeldheid van het (post-)moderne bestaan verlangen mensen binnen het christelijk onderwijs naar een gedeeld verhaal dat inspireert, samenbindt en richting geeft.

Dit document is geschreven door een theoloog en zal zich dus specifiek richten op de theologische kant van de identiteit van christelijk onderwijs. Hoe klinkt het theologische verhaal dat christelijk onderwijs over zichzelf vertelt? Wat zijn daarvan de sterke en zwakke kanten?

Is het wellicht wenselijk om dat verhaal te verdiepen en te verbreden?

Om in kaart te brengen wat de theologische identiteit van de betrokken scholen in het Sterk Merk-project is, heb ik de vele documenten bestudeerd waarin ze hun christelijke, en veelal hun specifiek gereformeerde of evangelische identiteit verwoorden. Veelal zijn dat daadwerkelijk zo genoemde identiteitsdocumenten, maar in ieder geval gaat het hier om documenten waarin de identiteit van de school of koepel-organisatie gearticuleerd wordt: in missie- en visiedocumenten, schoolplannen, of verwoordingen van de concrete uitwerking van de school-identiteit in personeels- en leerlingenbeleid en dergelijke.

Ik heb deze documenten zo breed mogelijk gescreend op 'theologisch geladen' taal, en alle plaatsen geselecteerd waar a) theologische noties met pedagogische implicaties vermeld worden; b) pedagogische noties met theologische implicaties vermeld worden en c) waar gesproken wordt in termen van gewenste waarden, normen, deugden en sfeer op school. Op deze manier hoop ik zo breed mogelijk het complete levensbeschouwelijk-pedagogische kader van de betrokken scholen te vangen. Dit is wat we in *Mensen kunnen bloeien* het ethos of narratief van de christelijke school noemen, dat gepaard gaat met een christelijke visie op de werkelijkheid. De leidende vraag was voor mij in dit onderzoek steeds: wat gebeurt

er dan theologisch? Dit document analyseert en evalueert op deze manier de huidige 'onderwijstheologie' van de betreffende scholen en komt tot een voorstel voor herformulering, die gelijke tred houdt met de ontwikkeling die is aan te treffen in de identiteitsdocumenten van de scholen.

Uiteraard gaat het hier om documenten die verwoorden wat we de formele identiteit van scholen noemen. Het is maar papier. Dat neemt echter niet weg, dat ik door deze documenten heen een krachtige impuls proef om verder te komen in de beleefde en geleefde identiteit. Zonder uitzondering wil iedere betrokken school dat christelijke identiteit merkbaar en voelbaar in alle facetten van het schoolzijn aanwezig is.* In documenten van vrijwel alle betrokken scholen en scholenkoepels is een zoektocht en een verlangen merkbaar om met respect voor de gereformeerde dan wel evangelische wortels een hedendaagse, aansprekende en doorleefde christelijke identiteit vorm te geven. Je zou het met een fraai woord een 'queeste' naar christelijke identiteit kunnen noemen. Voor sommige scholen is het woord 'gereformeerd' daarbij niet op voorhand leidend, terwijl het voor de meeste gereformeerde scholen in dit proces belangrijk is om kernwaarden uit de eigen traditie centraal te blijven stellen in het schoolzijn. Opvallend is dat in alle betrokken scholen, zowel gereformeerde, protestants-christelijke als evangelische, vergelijkbare ontwikkelingen zijn aan te treffen.

Recente ontwikkelingen

'Het denken over de identiteit van het gereformeerd onderwijs stond in de afgelopen decennia in het teken van begrippen als doop, verbond en kerk', stond te lezen in een Basisdocument Gereformeerd Onderwijs van de LVGS uit 2006. En: 'In veel discussies en notities valt op dat het zoeken naar een antwoord op de vraag wat gereformeerd is gebeurt door verwijzing naar thema's als: antithese, Gods Verbond met ons, rechtvaardiging, heiliging, zondaar zijn, het Woord, genade, Gods soevereiniteit enzovoort.' Inderdaad vormen dit herkenbare klassieke markers van de gereformeerde traditie.

Ook het evangelisch onderwijs, sinds enkele decennia een eigen 'richting', heeft dergelijke klassieke *markers*, zoals de volwassendoop, de krachtige werking van de Geest, of verwijzingen naar het duizendjarig vrede-rijk. Het is echter de vraag hoe dergelijke markers doorwerken in de onderwijspraktijk. Scholen die dicht bij de Bijbel leven en werken zijn meer op elkaar gaan lijken. Zij richten zich op een christelijk schoolklimaat, op de praktische betekenis van het christelijk geloof voor het onderwijs en het samen leven uit het christelijk geloof. In praktisch-theologisch opzicht leren ze steeds meer van elkaar, lenen elkaars materiaal en leren vaak van dezelfde christelijke visies op de praktijk van het onderwijs.

* Dit verlangen sprak ook duidelijk uit de eerdere onderzoeksrapporten van de projectgroep IASM naar de 'beleefde identiteit op de werkvloer' van gereformeerde en evangelische scholen, door Roel Kuiper, Tirza van Laar en Berber Vreugdenhil.

Wat het gereformeerd onderwijs betreft: sinds 2006 hebben de theologische ontwikkelingen bepaald niet stilgestaan, zowel in de kerken als op de scholen. Ik neem in de identiteitsdocumenten twee trends waar: In de eerste plaats is er meer aandacht voor de zogenoemde 'doorwerking' van de gereformeerde identiteit in het hele school-zijn (klimaat, visie op onderwijs, ontwikkeling van het kind, etc.). In de tweede plaats zijn de afgelopen tien tot vijftien jaar bepaalde theologische thema's nadrukkelijker naar voren gebracht: bij veel gereformeerden is er een hernieuwde focus op 'eenheid met Christus' gekomen. In de schooldocumenten is dat herkenbaar in terugkerende thema's als navolging, discipelschap en het Koninkrijk van God. Een christelijke school is niet een plek waar je 'in bepaalde dingen gelooft' en waar je het wat betreft de concrete invulling van het christen-zijn voor de rest maar uitzoekt. Christelijke scholen willen echt een ruimte zijn waar het geloof in alle facetten van het leven een bepalende rol speelt, misschien nog wel explicieter in de 'sfeer' dan in de 'leer'. * Orthodoxe christenen zoeken naar intensievere vormen om hun geloof toegewijd te leven, en anderzijds zoeken ze ook naar ruimte ten opzichte van de oude kaders, om vragen te stellen, zoekend gelovig te zijn en uit te reiken naar andere christenen.

De twee trends 'doorwerking' en 'Christus centraal' zijn uiteraard met elkaar verbonden. De theologische trend richt zich meer op de concreet ervaren werkelijkheid van het geloof dan op de formeel beleden geloofsleer. 'Wat betekent het voor mij persoonlijk, of voor ons als groep om christen te zijn?' is in het christelijk onderwijs inmiddels geen optionele vraag meer die desgewenst met een verwijzing naar kerklidmaatschap of een ondertekeningsformulier beantwoord kan worden. In de documenten wordt de urgentie van deze vraag gevoeld. Van het antwoord hangt immers het complete bestaansrecht van de scholen af.

Naast deze in de documenten zichtbare trends noem ik hier ook een trend die in de documenten min of meer onzichtbaar blijft, maar in z'n onzichtbaarheid wel degelijk een rol speelt. Dat is het proces van interne secularisatie onder christenen in Nederland. Het is onmiskenbaar dat ook de kleine orthodox-gereformeerde kerkgenootschappen, tot op heden de voornaamste achterban van deze scholen, zich niet meer als zuilen onaangetast door de (post-)moderne maatschappij weten te loodsen. Nu is openheid voor de culturele context te waarderen en passend bij christelijk onderwijs dat vorming met het oog

* Typerend voor deze ontwikkeling is de theologische impuls die een predikant als Jos Douma gaf: tussen 2004 en 2007 hield hij op gereformeerde scholen workshops en schreef hij artikelen onder de titel 'De geur van Christus: gereformeerde school zijn in de naam van Jezus'. Een andere impuls is de brede populariteit van de New Yorkse predikant Tim Keller. In navolging van zijn oeuvre spreken veel gereformeerden bijvoorbeeld over 'je identiteit in Christus vinden'. Dergelijke invloeden zijn onmiskenbaar terug te lezen in de schooldocumenten. De focus op Christus moet als trend trouwens aangevuld worden met hernieuwde aandacht voor het werk van de Geest. Inderdaad keren de vruchten van de Geest (Gal. 5) regelmatig terug als voorbeelden van deugden waar de school naar streeft, maar de rol van de Geest is in de bestudeerde documenten theologisch minder constitutief dan die van Christus.

** Uiteraard wordt hiervoor vaak verwezen naar de Apostolische Geloofsbelijdenis. Ook komen de Formulieren van Eenheid regelmatig aan de orde als funderende geschriften. Vaker echter wordt de specifiek Gereformeerde identiteit aan de hand van de 'vijf sola's' benoemd (Christus alleen, de Schrift alleen, door genade alleen, door geloof alleen, alleen tot eer van God).

A person with long, flowing hair is seen from behind, swinging on a swing set. The scene is set against a dramatic sunset sky with warm orange and yellow tones. The sun is low on the horizon, creating a strong backlight effect and lens flare. The person's hair is caught in motion, blowing in the wind. The swing chains and the metal frame of the swing set are visible in the foreground and middle ground. The overall mood is contemplative and serene.

*"Als christen geloof je niet zozeer een
aantal specifieke dingen waar anderen
niet in geloven. Je leeft ze. Je leeft in de
werkelijkheid van Gods koninkrijk."*

op de hedendaagse maatschappij beoogt. Tegelijk onderkennen we de zuigkracht van onze seculiere, neoliberale context, waardoor het een compleet waagstuk is om in deze maatschappij christelijke waarden en deugden te leven en uit te dragen. En laat dat nu precies zijn waar wij ons voor willen inzetten en waar ook dit document op inzet: persoonlijke vorming in een levende christelijke gemeenschap.

Het gedeelde christelijke verhaal

In mijn bestudering van de identiteitsdocumenten heb ik gekeken naar de manier waarop de christelijke identiteit verwoord wordt als dragende grond van het schoolzijn. De manieren waarop geloof en werkelijkheid daar één worden. Als het gaat om de theologie van de school gaat het hier dus niet zozeer over de 'geloofsbelijdenissen' die scholen onderschrijven of de theologische piketpaaltjes waar ze naar verwijzen als identiteitsmarkeringen.**

Zoals in hoofdstuk 3 duidelijk zal worden versta ik onder de theologie van het onderwijs het gedeelde en geleefde verhaal van de christelijke school. Dit document zal ook een voorstel doen dat verhaal opnieuw te verwoorden. Hier schets ik echter eerst het feitelijke theologische verhaal dat de scholen van zichzelf vertellen. Welke theologie klinkt er? En hoe vertaalt die zich door in de visie op school-zijn?

De documenten laten uiteindelijk een vrij consistente set aan theologische overtuigingen en verwijzingen zien, die als volgt kan worden samengevat:

"Voor de christelijke school vormt de Bijbel de centrale inspiratiebron voor het leven. Je bent als mens beeld van God en een geliefd kind van God. Je bent door God geschapen met unieke gaven en talenten. Die gaven en talenten leer je op school ontdekken en ontwikkelen tot eer van God en ten dienste van de samenleving. Zo kom je als mens tot bloei. Op school staat Christus centraal. Wij beschouwen onszelf als leerlingen van Christus en willen hem navolgen."

In bijlage 1 is een meer schematisch overzicht opgenomen van de voorkomende noties in de schooldocumenten. Enkele expliciet theologische uitgangspunten springen eruit: nadruk op het schepsel-zijn, en God de eer geven. Kind van God zijn, het door God geliefd zijn en van daaruit vertrekken voor het leren en samenleven. Vanuit die schepselmatig-theocentrische benadering ('Gods veelkleurige schepping') is er vervolgens zonder uitzondering expliciete aandacht voor de uniciteit van het kind en de ontwikkeling van 'unieke gaven en talenten'. Krachtige nadruk op de noties 'saamhorigheid' en 'dienstbaarheid' zorgt vervolgens voor een zekere balans tussen individuele ontwikkeling en het (christelijk geïnspireerde) socialisatieproces. Als christen een constructieve rol innemen in de samenleving is daarbij uitdrukkelijk in beeld. Verder wordt over de hele breedte sterke nadruk gelegd op 'navolging van Christus' als alomvattend kader van het christelijke school-zijn.

Tot slot waaiert deze kernvisie uit in een zeer breed palet aan kernwaarden en pedagogische nadrukken, van zeer expliciet gelovig ('Gods wil doen') tot zeer algemeen van

klank ('respect'). In hoofdstuk 4 ga ik hier verder op in. Roept het gedeelde christelijke verhaal een specifiek eigen palet aan centrale waarden op?

Aanvullende observaties

Bovenstaand verhaal zou je het centrale bestaande 'narratief' van de christelijke scholen kunnen noemen. Hier volgen op grond van de gegevens in de documenten enkele aanvullende observaties:

God centraal

'God staat aan het begin en het eind van al onze activiteiten'. Zinnen als deze willen iets verwoorden van de aloude notie van Gods soevereiniteit: het leven draait niet om ons, maar om God. Het draait erom 'alleen aan God de eer te geven' (het klassieke *solī deo gloria*).

Schepping en Schepper

Expliciete benoeming van de 'wereld als schepping', en de notie 'eerbied voor de Schepper' en daarbij behorend: 'verwondering'. Het onderwijs draagt er aan bij dat leerlingen door deze lens naar de wereld leren kijken.

Zonde en gebrokenheid

De gevallen staat van de schepping en van mensen speelt in de documenten zeker een rol, maar in zeer beperkte mate. Meestal wordt 'zonde' als thema niet expliciet benoemd. En als het wel wordt genoemd is het geen constitutieve factor in de reflectie op onderwijs en vorming. Opvallend is dat wanneer zonde wel gethematiseerd

wordt, het veelal gebeurt in de zin van een 'moreel defect' waar aan gewerkt kan worden.

Christus centraal

Het geloof in Christus neemt zonder uitzondering een centrale plek in bij de verwoording van de schoolidentiteit: Christus centraal. Wat dat precies betekent wordt echter meestal niet ingevuld. De expliciete rol die Christus wordt toegekend verschilt. Soms gebeurt dat door te verwijzen naar de verlossing of redding die we door hem hebben als 'dragende grond' van het schoolzijn. Hierboven heb ik echter bewust het navolgingsmotief genoemd, omdat dat in de documenten veruit de meest benoemde christologische focus is. Soms betekent dit, dat Christus vooral 'voorbeeld voor ons gedrag' is.

Individu en gemeenschap

Een belangrijke onderwijskundige/pedagogische vraag met theologische aspecten is de vraag hoe je als school aankijkt tegen de verhouding tussen individu en gemeenschap. In vrijwel alle documenten komt de relatie tussen beide aan de orde en wat opvalt is dat er steeds gezocht wordt naar balans. De scholen wensen het 'ik' (persoonlijke ontwikkeling van een uniek individu) niet uit te spelen tegen het 'wij' (samen een echte, dienende gemeenschap vormen). Dit beschouw ik als een manier van denken die past bij het 'en/en-karakter' van de gereformeerde traditie, waarin schijnbare tegenstellingen niet tegen elkaar uitgespeeld worden, maar in een balans worden gehouden zonder dat de wijzer naar één kant doorslaat:

* Deze trek van de gereformeerde traditie wordt benoemd in het reeds genoemde LVGS-Basisdocument Gereformeerd Onderwijs (2006). Ook Ad de Bruijne noemde het 'en/en'-zeggen als gereformeerd karaktertrek in een niet gepubliceerde rede aan de Theologische Universiteit Kampen uit 2009, 'Wat is vandaag gereformeerde theologie?'

je bent verlost mens én zondaar, de wereld is goede schepping én gevallen, het gaat om kruis én opstanding, kerk én wereld, enzovoort.

Genieten en vieren

Het is opvallend dat de notie 'genieten' in veel visie-documenten vrij centraal wordt gesteld als christelijke waarde in het school-zijn: genieten en vieren van wat God ons iedere dag weer geeft, in de schepping, in elkaar. Het woord lijkt te passen bij wat je een ontologie van de gegevenheid zou kunnen noemen: We leven als christenen niet zomaar in een zinloze wereld, maar weten ons gedragen, erkennen onszelf en elkaar als 'gave' van God.

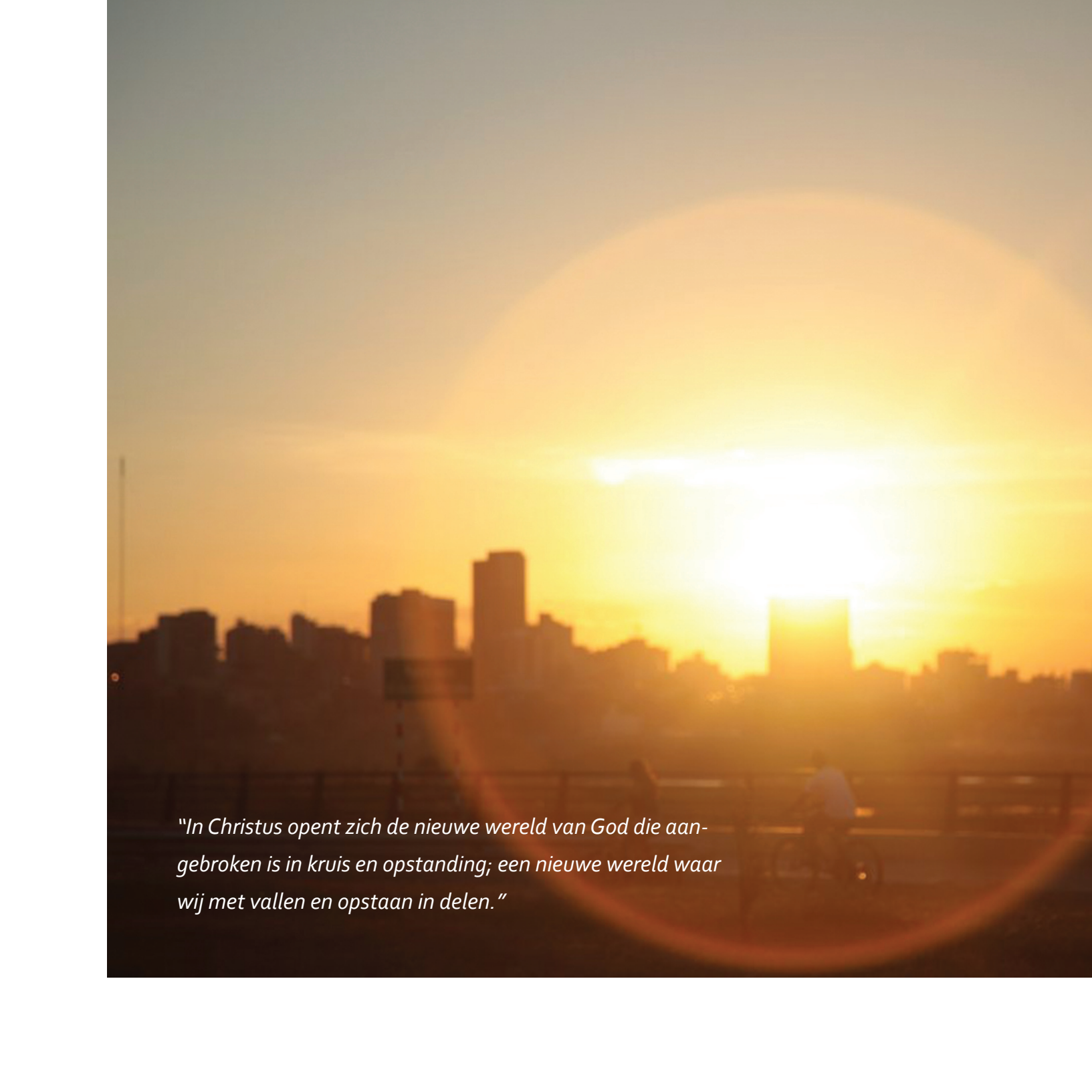
Docent als rolmodel

Een opvallende nadruk wordt in zeer veel documenten gelegd op de docent als 'identiteitsdrager' van de school bij uitstek. De docent is het centrale inspirerende christelijke rolmodel in de school waar kinderen zich aan spiegelen. Een groot deel van de centrale waarden en deugden (kwetsbaarheid, eerlijkheid, betrokkenheid) moet dan ook primair bij de docent terug te zien zijn. Christelijk docent zijn vraagt blijkbaar een stevig roepingsbesef.

Visie op de samenleving

De visie op de christelijke identiteit van de school wordt uiteraard mede bepaald door de maatschappelijke context waarin de school staat. In de documenten wordt niet uitgebreid en doordacht gereflecteerd op de samenleving, maar worden min of meer terloops opmerkingen over

de context gemaakt die bijzonder genoeg in twee zeer consistente observaties uiteenvallen. De context waarin de christelijke scholen zich geplaatst weten omschrijven ze als 1) een sterk en snel veranderende wereld; 2) een wereld die steeds verder seculariseert, die steeds 'onchristelijker' is (zie ook hiervoor bijlage 1).

A large, bright sun is setting behind a city skyline, creating a warm, golden glow. The sun is a large, bright circle in the center of the frame. The city skyline is visible in the background, with various buildings and structures silhouetted against the bright light. In the foreground, a person is riding a bicycle on a path, and another person is standing near a railing. The overall scene is peaceful and serene.

*"In Christus opent zich de nieuwe wereld van God die aan-
gebroken is in kruis en opstanding; een nieuwe wereld waar
wij met vallen en opstaan in delen."*

2. Theologische analyse

Het is alleen al na een vluchtige blik op de weergave van de theologische identiteit van gereformeerde scholen in het vorige hoofdstuk duidelijk dat ze een sterke ontwikkeling hebben doorgemaakt ten opzichte van het verzuilde verleden*. De gesignaleerde ontwikkelingen wil ik in dit document voornamelijk theologisch verdiepen en verbreden. Het verhaal dat deze scholen over zichzelf vertellen kan versterkt worden door er pedagogisch en onderwijskundig een 'sterk merk' van te maken. Scholen waar je als mens in het licht van God gezien wordt. Waar jouw gaven en talenten gezien en ontwikkeld worden. Scholen die een 'school voor het leven' willen zijn en op vorming van je hele persoon gericht zijn. Waar je je niet overgeeft aan de *ratrace* van prestatiedruk, maar waar leerlingen en docenten in een gemeenschap elkaar leren dienen en samen de eer geven aan God. Theologisch zijn er echter ook spanningen en valkuilen aan te wijzen in de identiteitsdocumenten. Die benoem ik hieronder.

Christus centraal

De focus op Jezus Christus is natuurlijk onmiskenbaar in Christelijk onderwijs. Dit onderwijs wordt gegeven door mensen die in Jezus Christus geloven en hem willen volgen. Het wordt mogelijk gemaakt door ouders die dat ook doen en die wensen dat hun kinderen in deze atmosfeer gevormd worden. Tegelijk brengt de focus op Christus in de documenten de nodige spanningen met zich mee.

Wat betekent het precies dat op een school 'Christus centraal' staat? Betekent het dat de school bestaat uit allemaal individuele christenen die hetzelfde geloof hebben, of betekent het iets voor de visie op het onderwijs, of voor de school als gemeenschap? In het eerste geval gaat het om 'een school voor gelovige mensen', in de tweede plaats om 'een gelovige school'. Als het om dat tweede te doen is: wat betekent dat dan precies? De documenten geven geen helder antwoord op deze vraag.

Bovendien bestaat er in de documenten een spanning tussen de theologische focus op Christus en de theologische focus op de schepping. Dat Christus centraal staat doet niets af aan het feit dat de bepalende rol in de visie op wat onderwijs is 'scheppingsmatig' wordt ingekleurd. De scholen komen dan ook veelal uit een traditie die theologisch vrij onbekommerd over de te ontwikkelen gaven en talenten van mensen kan spreken, of over de mens als beeld van God. Er wordt in zekere zin 'onproblematisch' gesproken over de mens als schepsel te midden van Gods schepping. Het klassiek-christelijke verhaal is echter genuanceerder: het kent schepping, maar weet ook van zondeval, verlossing en heiliging. 'In Christus' opende zich een nieuwe wereld – Gods nieuwe wereld – die haaks stond op alles wat men gewend was en waarover het Nieuwe Testament vooral aanbidde stamelt.

* Voor de theologische fijnproever is het echter opmerkelijk dat de veelal dragende notie dat we 'vanuit Gods liefde naar elkaar en de kinderen kijken' nog altijd de klassieke blik van het 'verbond' verraadt, hoewel de term zelf opmerkelijk genoeg vrijwel helemaal verdwenen is.

Niet de mens op zichzelf – je zou ook kunnen zeggen: niet Adam – maar Christus is ‘het Beeld van de onzichtbare God, de eerstgeborene van de schepping’ (Kolossenzen 1:15). Christus centraal stellen vergt in feite nogal wat als je het serieus wilt nemen voor je school. Geen stukje visie, geen relatie, geen plan wordt er niet door ‘opgeëist’. Alles wat we denken te hebben of te kennen wordt ‘doorkruist’ door het specifieke verhaal van Jezus Christus, zijn persoon, zijn manifestatie van goddelijke liefde, zijn sterven en opstanding.* Je kan je in alle ernst afvragen of ‘Christus centraal stellen’ wel een claim is die een school kan of moet waarmaken. Een school is geen kerk. Toch is een christelijke school wel degelijk – zoals ik verderop uitgebreider zal betogen – een plek van het Koninkrijk van God en dus een plek waar gehoor gegeven wordt aan Christus’ oproep tot navolging.

Wat hoop mag geven is dat Jezus mensen weliswaar steeds alles uit handen slaat, om dan weer te verzekeren dat ‘zijn juk zacht is en zijn last licht’. En als iedereen bij hem weg-loopt blijven alleen de twaalf leerlingen over. ‘Willen jullie soms ook weggaan?’ vraagt Jezus. Het antwoord luidt kort en simpel: ‘Naar wie zouden we anders gaan, Heer? Alleen U hebt woorden van eeuwig leven.’ De diep verlangde wens om Christus te volgen moet steeds gepaard gaan met de vraag ‘wat betekent het dan hier en nu om christen te zijn?’. Die vraag is nooit met een helder antwoord eens en voor altijd te beantwoorden. Blijvende reflectie op deze vraag die iedere dag weer op een speci-

fieke manier actueel is, is hard nodig binnen christelijk onderwijs.

Tegelijk duidt de radicaliteit en tegelijk de subtiliteit van de verbinding van gelovigen met Christus in een net iets andere richting dan waar het in sommige identiteitsdocumenten op lijkt: een moralistisch gedragsprogramma. Regelmatig gaat de rol van Christus simpelweg op in het feit dat hij ons voorbeeld is: ‘Christus geeft ons zijn eigen leven als voorbeeld, om onze normen en waarden naar te richten’. Hoezeer deze kant van de zaak er ook toe doet, de band van gelovigen met Christus is inniger en omvattender dan dat. In Christus opent zich de nieuwe wereld van God die aangebroken is in kruis en opstanding; een nieuwe wereld waar wij met vallen en opstaan in delen. Dat vraagt om een gemeenschap die dit nieuwe leven viert als een geheim, maar niet om een één-op-één doorvertaling in christelijke gedragsprogramma’s.

Ontwikkelen van gaven en talenten

Het lijkt zo’n beetje de ultieme theologische kaart om te trekken in het kader van een christelijke school: ‘God heeft je geschapen met unieke gaven en talenten. Die willen wij als school zien en onderkennen en we willen jou helpen om ze te ontdekken en te ontwikkelen’. Als theologie en pedagogiek ergens volkomen samensmelten, dan is het in dit soort zinnen. Welke christen wil z’n kind niet naar een school sturen waar het kind echt gezien wordt en dan ook nog eens in Gods licht?

* Vgl. Dietrich Bonhoeffer *Navolging*: “[Christus] heeft de geroepene elke directheid ten aanzien van deze situatie ontnomen. Hij wil het middel zijn, alles moet alleen door Hem gebeuren. Hij staat niet alleen tussen mij en God, maar daarmee staat Hij juist ook tussen mij en de wereld, tussen mij en de andere mensen en dingen. Hij is de Middelaar, niet alleen tussen God en mens, maar ook tussen mens en mens, tussen mens en werkelijkheid. Omdat de hele wereld door Hem en tot Hem geschapen is, daarom is hij de enige Middelaar in de wereld.” D. Bonhoeffer, *Navolging* (Baarn: Ten Have, 1992), 75

Tegelijk kleven er theologische risico's aan een dergelijke manier van spreken. Wij leven in een cultuur die diep doordrongen is van het neoliberale verhaal dat individualistisch en prestatiegericht is. Je leven is jouw unieke levensproject waar jij het beste van moet zien te maken. De Vlaamse psychoanalyticus Paul Verhaeghe wijst erop dat dit nieuwe grote verhaal zelfs een nieuwe beleving van het fenomeen 'schuld' aan ons collectieve bewustzijn meegeeft: je moet woekeren met je gaven en talenten en als je je niet genoeg inzet of te weinig talent hebt sta je als loser aan de zijlijn te kijken hoe goed de geslaagden het voor elkaar hebben. Tot ook zij burn-out raken en niet meer mee blijken te kunnen komen.¹

Het moge duidelijk zijn: christelijke scholen zouden juist op dit punt contrastgemeenschappen moeten zijn, oases waarin de rust van het gekend en geliefd zijn door God de dragende grond is. Groeien en ontwikkelen: dat mogen we. Gaven en talenten: die hebben we, dank aan God. Maar waar de heersende cultuur zegt dat het nooit genoeg is, dat je op je tenen moet lopen om zo hoog mogelijk in het economische raderwerk mee te rennen, daar kan een christelijke school vanuit haar identiteit zeggen: nu is het genoeg. Er zijn andere manieren waarop wij een mens als 'waardevol' beschouwen. Wij leven uit andere bronnen. Voor het gebruik van het begrip 'talenten' hebben we bijbels gezien eigenlijk alleen Jezus' gelijkenis over de talenten (Matteüs 25) tot onze beschikking en, hoewel Jezus hier bepaald iets anders op het oog had, is deze gelijkenis niet voor niets de 'oermythe' van het westers

kapitalisme genoemd. En wie zegt dat we verder zo 'uniek' zijn? Zeker, we willen allemaal gezien en erkend worden in onze eigenheid, en inderdaad zijn we ook unieke schepselen. Tegelijk past het juist bij een christelijke school om waarden van uniciteit en individualiteit in balans te houden met waarden als dienstbaarheid en zelfopoffering. 'Zelfontplooiing' is een mooi en belangrijk woord in christelijk onderwijs, maar als je geen weet meer hebt van 'zelfverloochening' wordt het moeilijk vol te houden dat je als school 'Christus navolgt'.² Een mens kan niet groeien zonder begrenzing en zonder gezag. In een maatschappij waarin het unieke individu maar al te gauw verwordt op de troon wordt gezet past het bij christelijk onderwijs dat haar leerlingen anders van school komen dan als prinsjes of prinsesjes die het idee hebben dat de wereld om hen draait. We leven in een wereld die groter is dan wij, een wereld die hongert en dorst naar gerechtigheid, naar vertrouwen in je medemens, naar gemeenschap, naar *shalom*, de vrede van God.

Betekent dit dan dat we op christelijke scholen maar helemaal niet meer moeten spreken over onze gaven en talenten? In tegendeel. Juist talenten kunnen zinvol geïnterpreteerd worden in een kader van gegevenheid, transcendentie en deugdzaamheid. Recent onderzoek en denkwerk aan de Christelijke Hogeschool Ede plaatst talentgericht onderwijs juist eerder tegenover opbrengst- of prestatiegericht onderwijs – of in ieder geval in een zinvolle spanning daarmee.³ 'Talent' wijst hier juist in een transcendente richting die het kind in zijn of haar breedte

en diepte wil zien in plaats van als een vat waarvan je 'eruit haalt wat erin zit'. Talent is niet alleen dat wat heel individueel van jou is, maar is iets dat jou als individu overstijgt en dat gezien kan worden als opbouwende gave waarmee je de gemeenschap dient. Hans Bakker spreekt in dit kader zelfs van 'virtuositeit' (van virtus, deugd) en plaatst het begrip talent daarmee terug in een moreel kader.⁴ Volgens Gert Biesta, met een beroep op Emmanuel Levinas, bestaat leren uit een relatie waarin ik van de ander ontvang wat 'buiten het bereik van de vermogens van het ik' ligt. De cirkel van het ik wordt steeds opengemaakt voor het andere en de ander. In deze zin opgevat is talent dus eerder het talent om 'open te staan voor openbaring'.⁵

Ontbreken van zondeleer

Het is opvallend en ook wel begrijpelijk dat het fenomeen 'zonde' weinig ter sprake komt in de documenten. Je wilt met een positief verhaal komen. Je wilt dat jonge mensen zich ontwikkelen, dat ze groeien en bloeien, dat ze tot hun doel komen. Ook in de gereformeerde pedagogiek zoals die in de twintigste eeuw werd ontwikkeld is dat altijd de bepalende blik geweest. * Erkennen dat in die menselijke ontwikkeling met 'onvolkomenheden' gerekend moet worden kunnen we nog wel verdragen. Problemen zijn er om op te lossen en complete vakgebieden staan ons daarbij ten dienste. Maar dat er fundamentele gebrokenheid is, is moeilijk te verdisconteren in een pedagogische context die van nature een optimistische blik op de mens heeft. 'Zonde' is een begrip dat pedagogisch onmogelijk

vruchtbaar te maken lijkt. En als dat wel mocht gebeuren, wijst het al gauw in een richting die we helemaal niet willen: die van schuld en straf, van sidderende kinderkopjes onder het juk van de strenge meester. Een sinistere visie op de mens, die door middel van tucht in het gareel moet leren lopen.

Toch meen ik dat er een zuiverende werking uitgaat van de christelijke belijdenis dat de mens zondaar is. I kom er in het volgende hoofdstuk op terug, maar kan het niet laten om hier alvast een klassieke gereformeerde onderwijsstudie aan te halen:

*'Door zijn breken met God verloor de mens zijn vrijheid. Niet meer gericht op God, raakte hij persoonlijk gedesintegreerd en verloor hij de juiste relatie tot de medemens en de wereld om hem heen. Hij raakte gevangen in zelfzucht, in de boeien van zondige gedachten en daden. Hij werd een uitbuiters van de natuur en een gevaar voor andere schepselen.'*⁶

Een christelijke school die geen contact meer heeft met de realiteitszin van dergelijke belijdenissen over de mens is ver verwijderd van een christelijke visie op de wereld. Gelukkig bepaalt zonde niet ons hele verhaal. Maar het is wel deel van het christelijke verhaal. Het is op z'n minst één van de contexten waartoe ons leven zich heeft te verhouden. Een deel dat we niet onder het tapijt moeten vegen, maar eerlijk in het licht moeten brengen zonder het zelf op te kunnen lossen. De betrekkelijke zwijgzzaamheid van de identiteitsdocumenten op het punt van

* Vgl. Jan Waterinks omschrijving van het doel van opvoeding: 'De vorming van de mens tot zelfstandige, God naar Zijn Woord dienende persoonlijkheid, geschikt en bereid al de gaven, die hij van God ontving te besteden tot Gods eer en tot heil van het schepsel, in alle levensverbanden, waarin God hem plaatst' (J. Waterink, Theorie der opvoeding (Kampen: Kok, 1958), 121). Het is een omschrijving die wellicht onbewust nog steeds ongewijzigd functioneert in de identiteitsdocumenten van gereformeerde scholen.

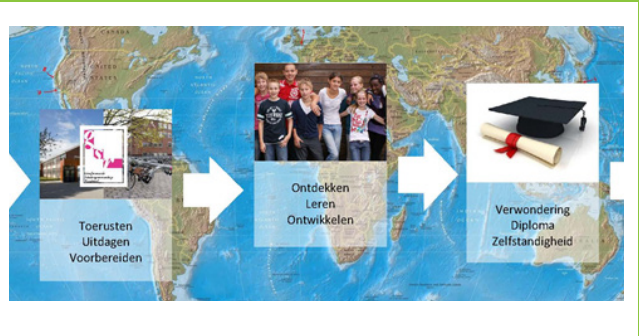
'zonde' wijst volgens mij op twee dingen die breder aan de hand zijn: a) het toont een zekere verlegenheid met een moeilijk thema en b) het is een indicatie dat 'seculiere' pedagogische paradigma's het christelijke verhaal gemakkelijk kunnen versmallen tot een enkelzijdig optimistische mensvisie.

Naar een 'theologie van het onderwijs'

In het volgende hoofdstuk wil ik een herijking wagen van het theologische verhaal van christelijk onderwijs. Zoals gezegd wil ik in dat verhaal aansluiten bij de gesignaleerde theologische ontwikkelingen binnen het christelijk onderwijs. Ik wil echter ook een verhaal presenteren dat trouw is aan de klassiek-christelijke traditie*. Een verhaal dat recht doet aan zowel de breedte als de diepte van die traditie. Het is daarom zaak om theologisch niet selectief of beperkend te zijn. Niet alleen de notie van het 'ontwikkelen van gaven en talenten', niet alleen het kind van God zijn, maar ook niet alleen 'navolging van Christus' kunnen dat verhaal volledig vertellen. Christelijke scholen belichamen waarden die gedragen worden door een gedeeld en geleefd verhaal. Het is een verhaal met verschillende geloofskernen dat zich laat samenvatten als: samen leven in Gods Koninkrijk.

* Het is ook mogelijk om dit de katholiek-christelijke traditie te noemen. 'Katholiciteit' duidt op de eenheid van gelovigen van alle plaatsen en alle tijden en is daarmee gericht op oecumene. Anderen spreken liever van 'bijbelgetrouw', 'breed-gereformeerd', 'belijdend', of 'orthodox'. Wat ik ermee bedoel is een traditie die zich kenmerkt door voortdurende herbronning op de Schrift, die zich verbonden weet met twee millennia christelijke traditie, in het vertrouwen dat toegewijde christenen elkaar over kerkmuren heen in hun verbinding met Christus steeds zullen vinden.

"Ik wil onderwijs geven op een school waar het evangelie centraal staat en zichtbaar is. Elke dag zal ik de kinderen uit de Bijbel vertellen zodat de kinderen God leren liefhebben en Jezus leren volgen, zichzelf en elkaar leren accepteren en waarderen als unieke door God geschapen kinderen. God is met ons begonnen en wil dat we zijn liefde beantwoorden en zijn grootheid erkennen." | Identiteitsverklaring HAAL.

Missie GSR, Identiteitsplan 2014.

Schematisch 'waardenpatroon' identiteitsdocumenten Greijdanus College.

'Bouwend op het fundament van de Bijbel, waarin genade centraal staat, krijgt iedereen de mogelijkheid om te groeien als mens binnen een veilige, prettige omgeving waar we genieten van wat ons door God gegeven wordt. De school ontwikkelt zich naar een leefgemeenschap, waar niet het leren, maar de leerling centraal staat en waar leerlingen en docenten zich voortdurend blijven ontwikkelen.' (...) 'Leerlingen worden opgeleid tot nieuwsgierige en betrokken mensen, die gericht zijn op de toekomst. Deze nieuwsgierigheid en betrokkenheid strekt zich uit naar medeleerlingen, maar ook naar de stad, het land, de wereld waarin zij leven en de ontwikkelingen die daarin plaatsvinden.' | Schoolplan Guido, 2013-2017.

Waar je ons aan herkent

Vurig

Gods Geest woont in ons. Wij laten ons voortdurend door die Geest aanvuren. Dat is merkbaar in de school en stempelt ons handelen. Met het vuur van Gods Geest willen wij aanstekelijk zijn voor anderen.

Verbonden

Betrokken zijn bij de Passie is a way of life. Wij zijn verbonden met de bestemming van de school en met de mensen van de school.

Vrij

Wij weten ons verlost en vrij in de liefde van Christus. Als geen ander hebben wij het vertrouwen om tegen de stroom in te roeien en te geloven in wat nog niet zichtbaar is. Pionieren zit in onze aard. Lef kenmerkt ons denken.

Krachtige theologische profilering in Identiteitsbewijs, de Passie.

3. Christelijk onderwijs in de ruimte van Gods koninkrijk

Christelijk geloof als 'multifocaal gedeeld verhaal'

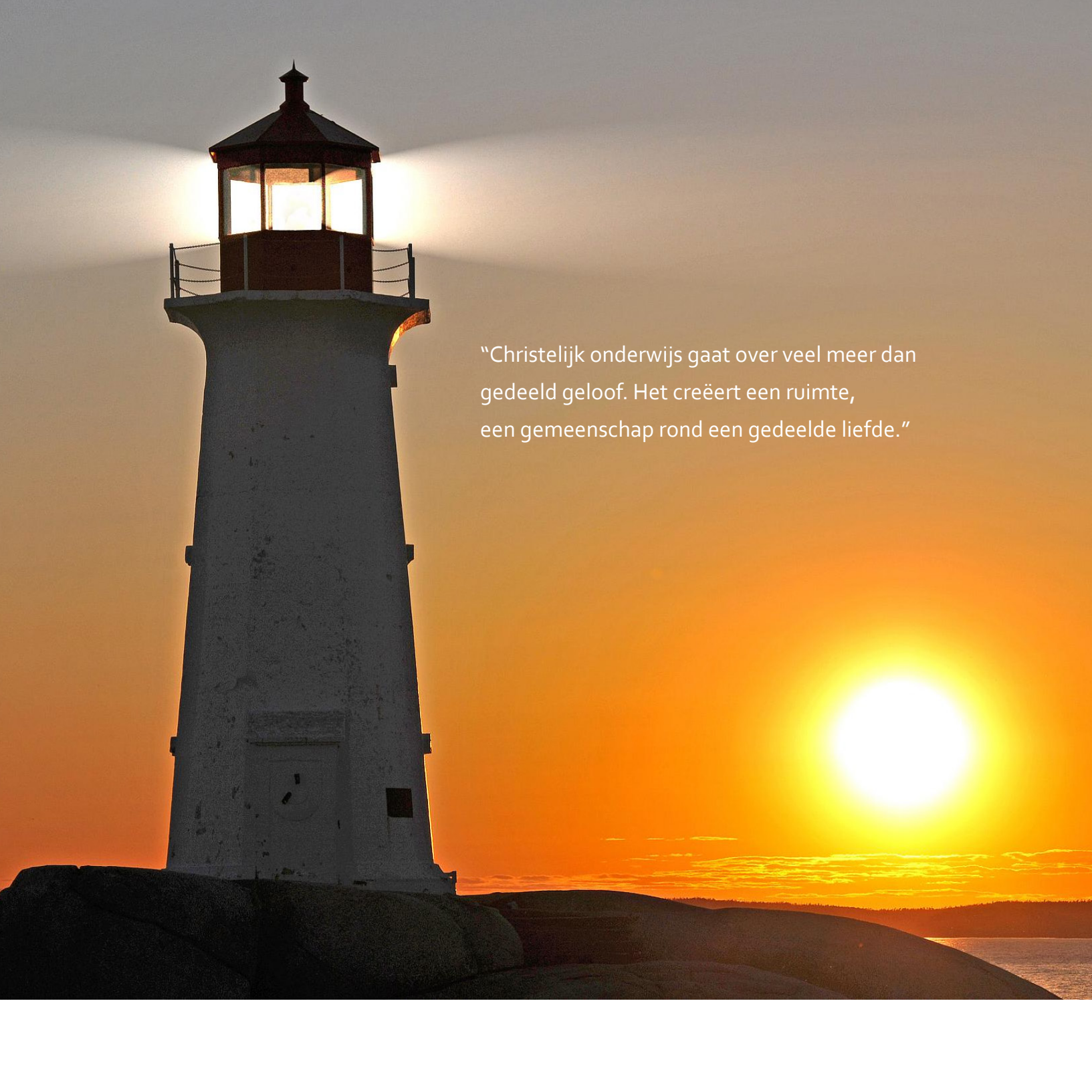
Zou je de kernpunten van het christelijk geloof zo kunnen verwoorden, dat er een verhaal ontstaat dat herkenbaar en leefbaar is in christelijke scholen? Dat ga ik in dit hoofdstuk proberen. Ik doe een voorstel dat op zowel gereformeerde, protestants-christelijke als evangelische scholen benut kan worden. Het is belangrijk dat er onder de pedagogisch-onderwijskundige bezinning op deze scholen een consistent bijbels-theologische verantwoording aanwezig is. Ook denk ik dat je daarvoor niet hier en daar een los snoepje uit de christelijke geloofstrommel hoeft te pakken – bijvoorbeeld op de plekken waar het specifiek gaat over de mens als beeld van God, als geliefd kind van God, of waarin we spreken over de gaven en talenten die je mag ontwikkelen tot eer van God en ten dienste van de samenleving. Dat zijn centrale en zeer waardevolle noties voor christelijk onderwijs, maar als je een christelijke school wilt zijn heb je *het hele verhaal* nodig. Je vraagt je af: wat is de ruimte, de werkelijkheid waarin wij ons als christenen geplaatst weten?

Verschillende denkers hebben erop gewezen dat identiteit altijd een 'narratieve identiteit' is. De vraag 'wie ben ik?' zal altijd beantwoord worden in de vorm van een verhaal. Het verhaal (het 'narratief') dat we over onszelf vertellen,

dat is wie we zijn.* Hetzelfde geldt voor de identiteit van een groep, organisatie of land: die bestaat uit een gedeeld verhaal over wie wij zijn.⁷ Leven is jezelf inweven in het weefwerk van een groter gedeeld verhaal, waar jij met je eigen draadje deel van uitmaakt. Tegelijk bestaat het (post-)moderne leven uit een ingewikkeld netwerk van vele verhalen – elkaar soms ronduit tegensprekende verhalen – waar we tegelijkertijd deel van uitmaken. Je bent christen, maar je leeft onontkoombaar ook het verhaal van de laatmoderne westerse cultuur. Ook christelijke scholen participeren dus in beide werkelijkheden. Christenen proberen echter het christelijke 'plot' het dragende verhaal te laten zijn, waarin hun leven ingebed is. Het verhaal dat hun ten diepste hun identiteit verleent. 'Heer, u doorgrondt en kent mij' vormt bijvoorbeeld door alles heen het motto van je leven. Of ook al wijst niets in de maatschappij in deze richting, het verhaal van de barmhartige Samaritaan blijft jouw blik op de ander en je rol in de samenleving vormen. Of, nog diepgaander: 'sterven en opstaan met Christus' – het complete plot van Pasen – is in jouw levensverhaal doorleefde realiteit geworden.

Ik kies ervoor om het geloof dat gedeeld wordt op een christelijke school te omschrijven als een 'multifocaal gedeeld verhaal' dat je kunt samenvatten als *samen leven*

* Fundamenteel hiervoor was het werk van filosofen als Paul Ricoeur en Alasdair MacIntyre over het 'narratieve zelf'. In de theologie is het vooral Stanley Hauerwas geweest die 'narrativiteit', 'Story' als centrale theologische categorieën voor het voetlicht heeft gehaald. 'The Story of Jesus/the Kingdom' is het centrale, karaktervormende verhaal waar de kerk uit leeft. In de loop van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw zie je vervolgens steeds meer benaderingen van christelijk geloof in termen van drama, performance en improvisatie. Christelijk geloof is dan niet meer een 'set geloofsstukken' waar je vervolgens een 'christelijke praxis' (ethiek) aan dient te hangen. Christelijk geloof is in zichzelf een manier van in de wereld zijn, een way of life. Dit boekje denkt nadrukkelijk in de lijn van deze ontwikkelingen.

“Christelijk onderwijs gaat over veel meer dan
gedeeld geloof. Het creëert een ruimte,
een gemeenschap rond een gedeelde liefde.”

in Gods koninkrijk. Als christen *geloof* je niet zozeer in een aantal specifieke dingen waar anderen niet in geloven. Je leeft ze. Je leeft in de werkelijkheid van Gods koninkrijk. Je weet het verhaal van jouw leven ingebed in het grote verhaal van God. Je ziet de wereld in dat perspectief. De Bijbelverhalen zullen daarom uiteraard altijd een centrale rol spelen om Gods verhaal te vertellen en te leren je ermee te verbinden. De Bijbel is de bron waarnaar we steeds terugkeren. Tegelijk kun je vanuit de Bijbel ook op een meer systematische manier de werkelijkheid van God benoemen. Dat doe ik hier op een manier die ik multifocaal noem, dat wil zeggen dat het één verhaal is met verschillende plotwendingen, die samen de werkelijkheid van het geleefde verhaal vormen.

Door het expliciet 'multifocaal' te noemen wil ik voorkomen dat ik één element uit het christelijk geloof neem dat dan het exclusieve theologische motief zou zijn voor christelijk onderwijs. Door het samen te vatten onder de noemer 'koninkrijk' hou je het verbindende in het verhaal vast. Bovendien drukt de term koninkrijk uit dat christelijk onderwijs niet maar gaat over een stel individuen met een gedeeld geloof. Christelijk onderwijs gaat over veel meer dan gedeeld geloof. Het creëert een ruimte, een gemeenschap rond een gedeelde liefde.

Een verhaal met vijf geloofskernen

1. God zelf

'Question: What is the chief end of man? Answer: Man's chief end is to glorify God, and to enjoy him forever.'

Zo luidt de beroemde openingspassage van de Westminster *Shorter Catechism* uit 1647. God verheerlijken en van God genieten vormen zin, doel en vervulling van ons bestaan. Niet alleen door te zingen of te bidden, maar ook door gewoon 'mens te zijn' met alles wat ons daarbij gegeven is brengen we eer aan God. Als ultieme horizon van onderwijs heeft de gereformeerde traditie dan ook altijd benoemd dat onderwijs plaatsvindt 'tot eer van God'.⁸ Hoezeer opvoeding en onderwijs ook draaien om het kind, het kind is geen doel op zich. De wereld draait niet om ons. Dat is niet beperkend of kleinerend, maar zet je in de ruimte van God: deze wereld is groter dan mijzelf, God is altijd groter.

God zelf of Gods 'zijn' is dus de horizon van christelijk onderwijs. Het is geen overbodige luxe om zo ruim en groots te beginnen. Ons leven en ons bestaan rusten in het leven en het bestaan van God. Wij hebben sprankjes goedheid, waarheid en schoonheid, maar God is ze in absolute zin. Ons leven komt uit God voort en is naar Hem op weg. Ons leven, groeien en ontwikkelen vindt plaats tot eer van God 'uit wie, door wie en tot wie alle dingen zijn'. Zelfs al ons kennen is uiteindelijk gericht op het kennen van God. Christelijk onderwijs is dus *theocentrisch* van aard. 'Het beginsel van wijsheid is ontzag voor de HEER'. En 'in uw licht zien wij licht'.

God is drie-enig: Vader, Zoon en Geest. Natuurlijk kennen we de 'drie personen' vooral uit hun werken – als Schepper, als Verlosser en als Heilig- en Levendmaker

– maar daarover verderop meer. Dat God drie-enig is betekent onder andere dat Hij ‘eenheid in verscheidenheid’ is. Daar passen woorden bij als harmonie, vrede of misschien nog beter: liefde. Waar voor ons ‘verschillend zijn’ en ‘samen zijn’ vaak botsende idealen vormen, zet Gods wezen de standaard voor ons samenleven. Niet als perfect plaatje op afstand, maar als uitnodiging om eraan deel te nemen: ‘op aarde, zoals in de hemel’. Iedere dag weer worden we uitgenodigd om vanuit de bron van vrede en liefde, vanuit God zelf te leven en naar elkaar te kijken. In God ligt onze vervulling en bestemming. Of wij onszelf nu als ‘geslaagd’ of ‘mislukt’ beschouwen: ons tijdelijke bestaan ligt geborgen in en wordt omvat door Gods eeuwigheid. Dat geeft een basis van rust aan ons leven. Dat bepaalt de horizon van onze wereld.

2. De wereld als schepping

Dat God drie-enig is laat al zien dat Hij geen God-op-zichzelf is. God is gericht op relatie. Hij strekt z’n hand voortdurend uit en laat iets zijn dat voor zijn aangezicht mag bestaan. Dat heet scheppen. En dat is ook precies waarin wij hem mogen imiteren. Onze omgeving en onze medemensen laten groeien en bloeien. Dingen en mensen er laten zijn en laten floreren. Creatief zijn.

In de eerste plaats geloven we echter dat wijzelf en deze wereld schepping zijn. Dat deze wereld schepping van God is, zorgt ervoor dat wij in een wereld geplaatst zijn die vol van God, vol van betekenis is. Die betekenis hoeven wij niet wanhopig te verlenen, die is er al. Mens zijn in Gods

schepping draait om *verwondering*. Onze ziel zingt van de grootheid van Gods schepping. De verwondering van het kind is iets om je leven lang te blijven koesteren – in jezelf en bij de ander. Als we onze primaire liefde voor en onze verwondering over de schepping kwijtraken is verder al ons kennen zinloos. Naar school gaan is ingeleid en ingewijd worden in de geheimen van de schepping. Christelijk onderwijs kan niet zonder liefde voor de werkelijkheid in al haar veelkleurigheid.

Als mens zijn we ‘beeld van God’. Dat betekent dat we op God lijken: we delen met onze gaven en talenten in beperkte zin in alles wat God ook is, wat onder andere blijkt uit onze creativiteit en onze op-relatie-gerichtheid. Fundamenteel voor ons beeld-van-God-zijn is onze relationaliteit. We zijn gebouwd op de relatie met God. Vandaaruit staan we ook in relatie tot onszelf, tot de ander en tot de wereld. Een christelijke antropologie zal altijd rekening houden met die relationaliteit, waarvan de relatie tot God de basis van alle andere relaties is.

Mens zijn in Gods wereld is dan ook ‘antwoordend wezen’ zijn. Antwoorden op Gods roeping. We kunnen verantwoordelijkheid dragen en daarin groeien. Als mensen zijn we geroepen om het goede te doen en zorg te dragen voor Gods schepping. ‘Beeld van God zijn’ is iets dat fundamentele waarde verleent aan wie jij bent en hoe je naar alle anderen kijkt die op je pad komen. ‘Ik loof u voor het ontzaglijke wonder van mijn bestaan’ – dat geldt voor jou en voor al die anderen.

3. Een gebroken wereld

Wij leven echter in een wereld die in zonde gevallen is. Ook al verlangen we het goede, het kwade is er altijd bij aanwezig. Onze levensprojecten breken ons vaak bij de handen af.

Moeten we het daar nu over hebben in het kader van onderwijs, waar het draait om het ontwikkelen van gaven en talenten? Waar het draait om iets fundamenteel positiefs? Ja! De erkenning dat deze wereld zondig en gebroken is, is onontbeerlijk voor de christelijke school. Ook jouw school is een gebroken school en gaat de wereld niet redden. De christelijke zondeleer serieus nemen betekent dat je niet maar wat 'gebreken' hebt: het is erkennen dat de wereld een ruïne is, inclusief jijzelf.

Als we er vanuit gaan dat een christelijke mensleer vertrekt vanuit relationaliteit (primair de relatie met God en vandaaruit de relatie tot jezelf, de ander en de wereld), dan hebben we scherp onder ogen te zien dat zonde verstoring en corruptie in al die relaties teweeg heeft gebracht en dat er heil, heling en genezing nodig is in al die relaties.

De gevallen staat van onze wereld roept fundamentele vragen op over wat groei en ontwikkeling eigenlijk zijn. Jezus heeft in zijn woorden, in zijn leven, sterven en opstanding duidelijk gemaakt dat hem volgen betekent dat je 'met hem sterft en opstaat'. 'Wie zijn leven verloren heeft, die zal het vinden'. We kunnen niet simpelweg

spreken over ontwikkeling van onze talenten zonder te bedenken dat 'gebrokenheid' en 'afsterven' tot de meest fundamentele zaken in onze 'ontwikkeling' horen. Het zaad moet in de akker vallen en sterven om vrucht te kunnen dragen. Juist daar waar jij faalt, waar jouw bestaan gebroken wordt, waar jij met lege handen achterblijft, opent zich het licht van Gods genade. 'There is a crack in everything, that is how the light gets in'.

Een christelijke school zal daarom altijd een plek moeten zijn waar gebrokenheid en kwetsbaarheid er mogen zijn. Een genadevolle plek. We weten dat we zelf gebroken wezens zijn en we weten het ook van elkaar. We geloven in een gevallen wereld en de realiteit van de zonde. Dat hoeft ons niet pessimistisch te maken, maar is eerder een medicijn tegen overspannen prestatiedruk. Er gaat geen week voorbij of ik hoor en lees van mensen die pleiten voor ruimte om te mogen falen in een wereld die alleen nog maar succes eist. 'Wij zijn allen zondaars' is een gezonde belijdenis zolang hij ons eraan herinnert mild en genadig naar onszelf en elkaar te kijken.

4. Jezus Christus

Het is ergens vreemd om nu pas met Jezus aan te komen. Jezus Christus is immers de Alfa en de Omega, staat aan het begin en het eind van ons verhaal. Voor ons is Christus 'alles'. De kern. Waarom?

God werd mens. In Christus kwam God 'tot het zijne'. De relatie tussen God en de wereld werd nooit intiemer dan

"Juist daar waar jij faalt, waar jouw bestaan gebroken wordt, waar jij met lege handen achterblijft, opent zich het licht van Gods genade."

in Jezus van Nazareth. Het heeft voor ons dan ook niet zoveel zin om over de mens na te denken los van Jezus. Alleen Jezus leert ons wat mens-zijn werkelijk is. Als wij onszelf of anderen zien als beeld van God moeten we naar Christus kijken, hét Beeld van God. Want niet Adam in het paradijs was 'de mens'. De mens in Bijbels licht is de volheid van het menselijk geslacht 'in Christus'. Mens-zijn is dus fundamenteel niet individualistisch, maar mens-in-een-gemeenschap en toekomstgericht. Dat werpt het typisch christelijke licht op begrippen als groei en ontwikkeling: we kijken niet zozeer 'vanuit ons geschapen-zijn', maar 'op onze vervulling in Christus gericht'. In Hem 'liggen alle schatten van wijsheid en kennis verborgen'.

Christus is de kern omdat we zijn leerlingen zijn. We kunnen niet genoeg luisteren naar zijn stem, die we horen in de Bijbel. Met zijn gelijkenissen, zijn verhalen over het Koninkrijk, zijn tekens en genezingen, belichaamde hij 'Gods nieuwe wereld', dé context waarin we als christenen leven en dus ook christelijke school zijn. Christus navolgen betekent deel zijn van zijn Koninkrijk: heilzaam, priesters-lijk, dienend aanwezig zijn in deze wereld en hongerend en dorstend naar gerechtigheid of shalom. Christus navolgen betekent fundamenteel ook: deelhebben aan zijn lijden, sterven en opstanding. De relatie met God, met onszelf, de ander en de wereld wordt in Christus geheeld. Dat mogen we stap voor stap leren zien en ervaren. In Hem vinden we onze verlossing en door met Hem verbonden te zijn kunnen we daarvan uitdelen om ons heen.

5. De Heilige Geest

De Geest is de 'adem van God'. Al in het Oude Testament is de Geest aanwezig als Gods leven scheppende kracht. Denk aan het visioen van Ezechiël, waarin het de Geest is die van 'dorre doodsbeenderen' weer levende wezens maakt. Gods Geest maakt het verschil tussen dood en levend. Na Jezus' hemelvaart wordt de Geest uitgestort. De apostel Paulus maakt duidelijk dat christenen niets zijn zonder gaven van de Geest. Wij zijn niets zonder de Geest die door onze scholen waait en onze harten opent naar God en naar elkaar. School is een plek waar we de vruchten van de Geest laten rijpen: liefde, vreugde, vrede, geduld, vriendelijkheid, goedheid, geloof, zachtmoedigheid en zelfbeheersing (Galaten 5). Je kunt ze beschouwen als deugden die je kunt oefenen en eigen maken in je leven.

Wellicht vormen dergelijke woorden niet direct de associatie van iedereen bij een schoolklas op maandagochtend of vrijdagmiddag (of ergens daartussenin). Maar zonder deze inzet is een school geen christelijke school. De realiteit is een gebroken werkelijkheid. Maar we blijven ons oriënteren op de horizon van God zelf: zijn leven, zijn goedheid, zijn gevende liefde is de bron voor ons samenleven, steeds weer opnieuw. Ook al falen we duizendmaal. 'In de Geest' staan we in de stroom van Gods goedheid en liefde. Hoe fanatiek onze pogingen ook zijn om die stroom met modder te vullen, hij blijft fris, gestaag en onweerstaanbaar door onze levens stromen. Leren is dan ook fundamenteel: hoop hebben. Leven vanuit Gods toekomst.

Soms nodigt de wereld – in het groot of in het klein – uit tot pessimisme en wanhoop. Soms ook tot passie en solidariteit. Ons kompas, onze horizon en ons verhaal zal ten diepste altijd zijn: God zelf. De bron van liefde, die hoop doet oplichten, zelfs in het dichtste duister.

Christen zijn in een seculiere context: rust en radicaliteit

Bovenstaand verhaal dient niet als exclusieve theologische mal voor christelijk onderwijs gelezen te worden. Het is juist kenmerkend dat we als christenen steeds weer nieuwe dingen uit de Bijbel, uit de traditie, of liever gezegd: uit God zelf putten. De Bijbel is rijk aan beelden en perspectieven die steeds weer in nieuwe contexten vruchtbaar blijken te zijn voor het onderwijs. En als we willen benoemen wat voor ons de kern van het geloof is, dan zeggen we: 'Christus'. Maar ook daarmee benoemen we een realiteit die als een veelzijdig flonkerende diamant is. Een centrale en bruikbare metafoor die Gods werkelijkheid en onze dagelijkse realiteit met elkaar verbindt is het koninkrijk van God. De christelijke school is een oefenplaats van dat koninkrijk: volledig georiënteerd op God en volledig aanwezig in de wereld. Om dit verhaal te leven, moet je het actief vertellen en het actief samen leven en oefenen.

Het is daarbij van groot belang om te bedenken in welke context we ons bevinden. Je leeft dit verhaal niet in een vacuüm, maar in een postchristelijke, seculiere en nog altijd verder seculariserende samenleving. Ondanks

voorzichtig hoopvolle initiatieven en trends is het een feit dat kerken krimpen en het aantal christenen in Nederland afneemt. Ook de orthodox-protestantse kerken zitten in een proces van krimp en interne secularisatie. En over de hele breedte van de samenleving zijn met name jongeren steeds minder religieus.⁹ Tegelijk is er een diep verlangen in onze samenleving naar gedeelde waarden, geborgenheid, vertrouwen. De verdwenen theologische horizon waarbinnen die waarden gevoed konden worden is als een trauma in onze maatschappij aanwezig. Als theologische grondhouding in deze situatie adviseren wij twee dingen: In de eerste plaats: *rust*. Hoe een samenleving zich ontwikkelt hebben wij niet in de hand. Als we het geloof uit onze handen of uit onze scholen voelen glippen hebben wij dat – hoe pijnlijk ook – niet zelf in de hand. Ja zeker, we bidden voor onze samenleving, voor onze kinderen en voor ons zelf. Maar we hoeven niet wanhopig of krampachtig het tij te keren. Secularisatie en geloofsafval is een ontwikkeling die we in Gods hand leggen – die dus ook niet buiten Hem om gaat – en waarbij we in vertrouwen zeggen: 'kome wat komt'.

In de tweede plaats: *radicaliteit*. Dat lijkt een vreemd contrast te vormen met het eerste woord, maar deze dubbelheid hoort vanaf het allereerste begin bij Jezus' optreden en onderwijs. In een samenleving 'zonder God' vormen christenen een koninkrijk van priesters en vreemdelingen. Zij dienen God als de samenleving God niet meer dient, desnoods plaatsvervangend voor die samenleving. Zij zijn als vreemdelingen en bijwoners, levend vanuit een

A close-up photograph of a hand reaching up to touch horizontal window blinds. Bright sunlight is streaming through the slats, creating a strong lens flare and illuminating the scene with a warm, golden light. The hand is in the foreground, with fingers extended towards the blinds. The background shows a glimpse of greenery outside the window.

"Steeds gaat het om het verder doordringen in het beeld van de eigen karakter en identiteit, eigen waarde en eigen talent. De school heeft hierin de taak voor leerlingen te zorgen, hen te geven wat zij nodig hebben om te groeien en te bloeien."

vrede die de wereld niet kent. Tegelijk dragen ze de vrede van God uit in de wereld waarin ze leven. Ze staan niet met hun rug naar de samenleving, maar zijn er dienstbaar aan en vormen er een 'zoutend zout'. Christenen verwachten een koninkrijk dat niet van deze wereld is, maar zoeken intussen altijd het goede voor hun stad, hun dorp, hun samenleving: 'zet je in voor haar bloei, want de bloei van de stad is ook jullie bloei'.

De tijd van de grote verhalen is voorbij. Dat geldt voor de maatschappij (verzuiling, grote opzichtige ideologieën) en ook voor de orthodoxe christelijke kerken (als 'kathedralen van zeker weten'). Nu is het tijd voor kleine, doorleefde verhalen. Christelijke gemeenschappen als marginale contrastgemeenschappen die bescheiden en intens, relaxed en radicaal hun plek innemen in en voor de samenleving.

Oefenplaats van het koninkrijk

'Maar waartoe dient het zout, als het zijn kracht verliest?' Het komt er voor christenen dus op aan om radicaal te zijn

in het leerling-zijn van Jezus. De seculiere samenleving oefent immense invloed uit op ons denken, ons handelen, ons leven, ons verlangen. Iedere samenleving oefent zijn burgers om op een bepaalde manier te verlangen. In die zin is 'vorming' volstrekt niet iets optioneels. Alles waarmee we ons omringen oefent invloed op ons uit en vormt ons, traint ons en oefent ons verlangen. Je wordt als mens dus per definitie gevormd. De vraag is alleen: waardoor en waartoe?

De Amerikaanse filosoof James Smith stelt in dit kader het begrip 'liturgie' centraal.³⁰ Niet alleen de kerk bedrijft liturgie. We leven ons complete leven in allerlei *cultural liturgies* die ons via een constante stroom verbeelding leren hoe we ons moeten gedragen en zelfs wat we willen. Het is dus van het grootste belang dat christenen de vormende kracht van hun 'alternatieve liturgie' serieus nemen. 'Wat je aandacht geeft, groeit' zegt de bekende leus terecht. Je kunt ook zeggen: 'Je wordt datgene waar je je door laat beïnvloeden.' Dat is voedsel voor reflectie, wanneer je bedenkt hoezeer wij ons iedere dag door de

liturgische molens van commerciële, bureaucratische en digitale aard laten gaan. Het zijn bepaald niet alleen christelijke denkers die hebben gepleit voor plekken van verzet tegen de 'technocratische rationaliteit' die de verlichting als een dwingend keurslijf met zich mee heeft gebracht.*

Als je je actief inlaat met het goede zal dat groeien in je leven. Scholen zijn typische 'liturgische plaatsen', waar jonge mensen via rituelen, verbeeldingen van het goede en betekenisvolle symbolen zich leren te verbinden met de werkelijkheid. Dat geldt voor iedere school. Christelijke scholen hebben in het bijzonder de roeping een alternatieve liturgie in de maatschappij te vormen waar christelijke deugden verlangd, verbeeld en geleefd worden.

Bij discipelschap hoort discipline en oefenen. Als burgers van Gods koninkrijk hebben we ons te oefenen in verlangen naar God. Je zou zomaar vergeten dat alledaagse activiteiten als onderwijzen, opvoeden en leren door en door spirituele activiteiten zijn. Een christelijke school is een set van praktijken die karakters vormen. Het oefenen in christelijke deugden verdient dan ook een centrale plaats in de christelijke onderwijspraktijk. Onder de noemer 'waarden' gaat het laatste hoofdstuk daar dieper op in.

Christelijke scholen zijn christelijke gemeenschappen in een seculiere context. Voor een belangrijk deel bestaat de taak van scholen er natuurlijk ook gewoon uit om leer-

lingen op te voeden tot burgers binnen deze seculiere context. Tegelijk erkennen we dat heel deze wereld 'uit, door en tot God' is. Christenen zijn vol van verlangen op weg naar God (Psalm 84). Het zijn dus mensen die onderweg zijn, die in een specifieke christelijke ruimte gesteld zijn. Dat is een ruimte om te vragen, te zoeken, te ontdekken en je te ontwikkelen. Als je christelijke scholen voorstelt als oefenplaatsen van Gods koninkrijk betekent dat dus nadrukkelijk niet dat je daarmee de ontwikkelingsruimte van het kind inperkt in het kader van een theologische voorgekauwd eindproduct.

Christelijke scholen bewegen zich in de ruimte van Gods verhaal, zoals hierboven uiteengezet is: Het is de ruimte van God zelf, die zijn leven met ons deelt. Het is de ruimte van Gods schepping die ons maakt tot wie we zijn. Het is een ruimte van gebrokenheid en kwetsbaarheid. Het is de ruimte van Christus, waarin we zijn weg gaan van vernedering en verhoging. En het is de ruimte van de Geest, die altijd opnieuw door ons leven blaast en ons vrucht laat dragen. We vatten deze ruimte samen onder de noemer 'Gods koninkrijk'. Dat koninkrijk draait niet zozeer om wat we allemaal hebben, maar over waar we naar uitzien: dat God 'alles in alles' is en dat de aarde vol zal zijn van de kennis van de HEER, 'zoals het water de bodem van de zee bedekt'.

* Ik denk hier aan zeer uiteenlopende denkers als Jürgen Habermas, Michel de Certeau en Alain de Botton.

*" Nu is het tijd voor kleine, doorleefde verhalen.
Christelijke gemeenschappen als marginale
contrastgemeenschappen die bescheiden en
intens, relaxed en radicaal hun plek innemen in
en voor de samenleving."*

4. Een school met waarden en deugden

Zo eindigde het vorige hoofdstuk bij het omvattende visioen dat christenen drijft. Een wereld waarin God 'alles in alles' is, een wereld van *shalom* die enerzijds toekomstmuziek is, maar die toch in ons handelen in het koninkrijk hier en nu al gestalte kan krijgen. Waar wij ons verlangend naar uitstrekken, dat is waar we ons hier en nu door laten leiden. De christelijke school is bij uitstek zo'n koninkrijkplek. En toch kunnen we niet één op één het christelijke visioen als bepalend principe hanteren voor alles wat een school tot school maakt. Kort gezegd: de christelijke school is niet de christelijke kerk. Onderwijs is een eigen 'normatieve praktijk' met een pedagogische, didactische en onderwijskundige traditie.

Tegelijk wil een christelijke school natuurlijk een schoolpraktijk die in alle opzichten gevoed wordt door de christelijke traditie. Het theologische narratief moet merkbaar en voelbaar doorsijpelen in alle facetten van de onderwijspraktijk. In het document *Mensen kunnen bloeien* schetsen we hoe dat in grote lijnen kan werken.

Een inmiddels beproefde manier om het christelijke verhaal door te vertalen naar de schoolpraktijk is het hanteren van zogenaamde kernwaarden die centraal staan in de organisatie. Het gebruiken van kernwaarden is voor veel organisaties een manier om de identiteit van de organisatie uit te drukken en tot op zekere hoogte

te 'borgen'. Je brengt een ingewikkeld gesprek over de identiteit van je organisatie terug tot enkele kernwoorden die beknopt en concreet zowel over het 'zijn' als over het 'handelen' van medewerkers en leerlingen gaan. Het formuleren van kernwaarden biedt een goede mogelijkheid om de identiteit van je school als kwaliteit te benoemen. In het Sterk Merk-proces zien we dat het werken met kernwaarden vruchtbaar kan zijn in het gesprek over de christelijke identiteit van de school. Om dat proces te begeleiden maak ik hier enkele kanttekeningen die verheldering en richting aan dit proces willen geven.

Wat zijn waarden?

In het bestek van dit boekje ga ik geen al te ingewikkelde definitiekwesties aanboren over wat waarden precies zijn en welke soorten je hebt. Een waarde is simpelweg 'iets dat je belangrijk vindt', of 'iets dat je wilt nastreven'. Iets spiritueel geformuleerd: waarden wijzen in de richting van wat voor jou de wortels of de bronnen van het goede leven zijn. Bekende voorbeelden van waarden zijn respect, veiligheid, vertrouwen. Toch klopt dat zo nog niet helemaal. Een waarde is meer dan iets dat je als individu nastrevenswaardig vindt. Een waarde bevat iets gemeenschappelijks, en veronderstelt een 'wij' dat die waarde belangrijk vindt. Het zijn 'idealen en motieven die in een samenleving of groep als nastrevenswaardig worden beschouwd'.

Daarin verschillen waarden van 'deugden'. Deugden zijn vaak individueler van aard: moed, vergevingsgezindheid, verstandigheid. Deugd verwijst altijd naar het meer individuele begrip 'karakter'. Deugden zijn persoonlijke karaktertrekken die je kunt vormen en waarin je je actief kunt oefenen. Waarden gaan meer over het collectief. Als je deugden en waarden wilt koppelen kun je zeggen: collectief gedragen waarden bieden de context om individuele deugden in te oefenen. We kunnen bijvoorbeeld zeggen: 'Als christenen hebben we barmhartigheid hoog in het vaandel staan'.

Het gaat er niet zozeer om dat 'ik' barmhartigheid belangrijk vind, maar dat ik mezelf als deel van een collectief beschouw dat barmhartigheid wil belichamen. Dat gemeenschappelijke verband, of 'de traditie', is de noodzakelijke voedingsbodem voor mijn eigen persoonlijke verbinding aan deze waarde. Iets wordt voor jou een waarde door identificatie met gemeenschappelijke rolmodellen die deze waarden belichamen.*

Waarden spelen een belangrijke rol bij het reflecteren op identiteit. Ze spelen een rol bij het vaststellen 'wie wij zijn', 'wie wij willen zijn'. Bij een dergelijk proces van identificatie hoort echter ook het principe van separatie. Als je bijvoorbeeld de waarde van 'vrijheid' hoog acht, hecht je dus minder waarde aan regels, beperkingen en belemmeringen. Waarden vaststellen betekent ook 'nee zeggen' tegen iets anders.

Hoe functioneren waarden?

Paul Verhaeghe wijst er op dat een waarde rechtstreeks onze 'onbewuste associatieve complexen' aanboort (ook wel *deep frames* genoemd).¹² Noem één waarde en er wordt direct een gevoelsmatig complex van associaties aangeraakt en in werking gezet. Jan Terlouw deed dat bijvoorbeeld eind 2016 met het woord 'vertrouwen' in een bewogen speech bij het tv-programma *De Wereld Draait Door*. Voor een deel raakte die speech aan een gevoel dat we met 'vroeger' associëren ('vroeger, toen de maatschappij nog gemoedelijker was'). Het woord raakte aan een gedeeld verlangen om weer met elkaar iets van die waarde op te pakken en te gaan leven.

Waarden kunnen van heel persoonlijke smaak getuigen, maar toch raken aan hetzelfde associatieve complex. De één wordt erg warm van woorden als authenticiteit en echtheid, terwijl een ander daar spottend over opmerkt dat het wel erg aan de hedendaagse marketing van zuivelproducten doet denken. Met het woord 'oprechtheid' heeft die ander dan weer veel meer, terwijl de eerste persoon dat een volstrekt oubollig woord vindt. Intussen verwijzen deze verschillende woorden naar hetzelfde associatieve complex. Het zijn verwante woorden in hetzelfde betekenisveld. Gesprekken over waarden zullen vaak complexen van verwante woorden opleveren.

* Behalve Jezus Christus zelf als ultiem 'rolmodel' kent de kerk daarvoor sinds jaar en dag 'heiligen', die er niet zozeer zijn om te vereren, maar om de gelovige uit te nodigen deel te hebben aan datgene wat hen heilig maakte. Behalve via Moeder Theresa-achtige voorbeelden loopt waarden-identificatie natuurlijk ook gewoon via vrienden, familie en docenten.

Reeds en nog niet

Waarden staan altijd in de dynamiek van wat ik maar het 'reeds' en het 'nog niet' noem – en daarmee staan ze in de dynamiek van Gods koninkrijk. Ze pendelen ergens tussen een 'daadwerkelijke realiteit' en een 'gedroomde realiteit'. Als een school bijvoorbeeld besluit dienstbaarheid als kernwaarde te benoemen dan is dat omdat het woord blijkbaar past bij de daadwerkelijke sfeer, de specifieke christelijke geloofstraditie, kortom het DNA van deze school. Over een waarde moet je kunnen zeggen: 'hier herkennen mensen ons aan'. Voor een waarde is het noodzakelijk dat hij herkend en ervaren wordt en dus realiteit is.

Maar een waarde is uiteraard meer dan alleen een beschrijving van de feitelijke situatie. Een waarde gaat ook over het gedroomde, het verlangde, het 'nog niet'. Je herkent dienstbaarheid als kernwaarde in je organisatie, maar je wilt het ook koesteren, erin groeien, elkaar erin aanscherpen. Sterker nog: je wilt erop aanspreekbaar zijn en anderen erop kunnen aanspreken. En inderdaad, als dit laatste niet het geval is, zal het met het daadwerkelijke functioneren van de betreffende kernwaarde vermoedelijk armelijk gesteld zijn.

Het is belangrijk dat kernwaarden niet maar bovenin de organisatie op de tekentafel ontstaan, al dan niet mooi allitererend, of met nog één extra waarde er met de haren bijgesleept om het rijtje vol te maken. Kernwaarden vragen om voortdurende vaststelling en herijking op

verschillende niveaus van de organisatie. Als ze niet gedragen en herkend worden kun je ze net zo goed niet formuleren.

Als een waarde echter goed functioneert, wordt hij herkend in alle verschillende lagen van de organisatie en komt hij terug in de manier waarop leerlingen en werknemers op zichzelf reflecteren. 'Mijn school zegt dat 'elkaar zien in Gods licht' centraal staat. Ben ik eigenlijk vanuit dat besef aan de slag gegaan vandaag? Zie ik anderen zo? Word ik zelf zo gezien? Hoe kan ik weer contact krijgen met de bron van deze waarde?' Waarden zijn niet vrijblijvend. Ze vragen om reflectie, om gesprek en – wellicht het kostbaarste offer voor iedere organisatie – tijd.

Waarden in christelijke context

Ik keer weer even terug naar de bestudeerde identiteitsdocumenten. In die documenten worden regelmatig kernwaarden geformuleerd. Om de lezer een beeld te geven van welke waarden er zoal als kernwaarden geformuleerd worden op christelijke scholen geef ik hier een overzicht.*

Aandacht	Betrouwbaarheid	Deskundigheid
Dienstbaarheid	Echtheid	Eerbied
Eigenaarschap	Gemeenschap	Genieten
Groeien	Gunnen	Integriteit
Kwetsbaarheid	Liefde	Loyaliteit
Openheid	Passie	Relatie
Respect	Positiviteit	Saamhorigheid
Structuur	Rust	Veiligheid
Verantwoordelijkheid	Uniciteit	Verschil
Vertrouwen	Verbinding	
	Vreugde	

* Dit lijstje wijkt af van de lijst die in bijlage 1 te vinden is: ten eerste heb ik daar onderscheid gemaakt tussen pedagogische gekleurde waarden en morele/deugd-ethisch gekleurde waarden en daarnaast heb ik in het schema in bijlage 1 breder gekeken dan alleen de waarden die expliciet als waarden benoemd worden.

Zo'n overzicht geeft altijd een vertekend beeld, want naast de expliciet benoemde waarden staan de documenten uiteraard vol van waarde-geladen taal die vaak niet in de kernwaarden terug te lezen is. Je mist hier context. En juist die context is belangrijk voor de betekenis van waarden. Zonder context kunnen ze geen betekenis krijgen. Zonder dragend ethos, zonder de concrete menslevens die ze belichamen zijn het echt alleen maar woorden. Toch is het boeiend het rijtje eens op je in te laten werken. Het zijn stuk voor stuk kostbare en belangrijke woorden – zoals dat met waarden doorgaans het geval is.

Je mag hopen dat ieder van deze woorden belichaamde realiteit is in de scholen die ze centraal stellen! Voor een deel zijn ze ook rechtstreeks herkenbaar vanuit het christelijke narratief zoals ik dat in het vorige hoofdstuk besprak. Toch zullen er ook mensen zijn die zich afvragen of dit nu waarden zijn die logischerwijs voortkomen uit de (gereformeerde, protestantse, evangelische) traditie waarin deze scholen staan. Of die zich afvragen in hoeverre ze wel onderscheidend christelijk zijn. Over dat laatste zou ik me niet al te druk maken. Heel algemeen klinkende woorden (relatie, respect) kunnen krachtig gevuld worden door het specifiek christelijke verhaal van de school. Wat dus van belang is, is of er een werkelijke verbinding bestaat tussen de gehanteerde waarden en het gedeelde en geleefde christelijke verhaal van de school, zoals dat in het vorige hoofdstuk centraal stond.

Waarden kunnen vaak behoorlijk algemeen geformuleerd worden en dat is prima. Het is de bedoeling dat ze ruimte

bieden aan zo veel mogelijk mensen om zich in die waarde te herkennen. De belangrijke vraag is hoe je als school de waarde 'vult' en 'voedt'.

Een woord als 'verantwoordelijkheid' kan zowel functioneren in een seculier als in een christelijk narratief. Voor christenen zullen er echter specifieke lagen in zo'n woord zitten die echt het verschil maken. Dat ik als mens verantwoordelijkheid draag, heeft te maken met het feit dat ik als antwoordend wezen door God geschapen ben. Ik ben er niet 'zomaar' (en, vooruit, 'om het een beetje leefbaar te houden is het vervolgens wel handig dat we verantwoordelijk met elkaar omgaan'). Verantwoordelijkheid wijst op de gegeven orde waarin God ons geplaatst heeft. Gods bedoeling met ons leven. Je bent als mens geroepen en aanspreekbaar.

Ook kernwaarden met een algemene klank krijgen in het christelijke verhaal een eigen horizon, de horizon van God. Sterker nog: het kunnen gauw lege hulzen worden als ze niet intensief gevoed worden vanuit die theologische blik, vanuit de bijbel, vanuit het samen zingen, aanbidden en leven als christenen. Op die manier behoudt het christelijke ethos van de school ook een kritische functie die kan voorkomen dat kernwaarden verworden tot seculiere motto's van pure menselijke zelfbevestiging. Kernwaarden hebben op christelijke scholen alleen zin als de scholen zich beschouwen als oefenplaatsen van Gods koninkrijk waarin de centrale waarden concreet worden geoefend.

*"Van blijvende vormende waarde is
de liefde die de docent overbrengt voor
zijn vak en voor leerlingen."*

Christelijke waarden

Zijn er ook waarden die expliciet bij het christelijke verhaal, het christelijke ethos van de school passen?

Die recht doen aan zowel de diepe wortels als de brede horizon van de christelijke school?

In *Mensen kunnen bloeien* is een omschrijving van dat *ethos* opgenomen met waarden die daarbij passen. Deze waarden zijn gekoppeld aan de relaties waarin je als mens staat: de relatie tot God, tot jezelf, tot de ander en tot de wereld.

- De relatie tot God: eerbied en verantwoordelijkheid
- De relatie tot jezelf: waardering en bereidheid
- De relatie tot de naaste: respect en dienstbaarheid
- De relatie tot de wereld: zorg en rechtvaardigheid

Deze waarden zouden beschouwd kunnen worden als 'kardinale waarden', zoals de kerk de traditie van kardinale deugden kende, waaromheen veel meer andere deugden scharnierden.* In ieder geval zou een christelijke school zo'n lijst als *checklist* kunnen gebruiken om te kijken of de verschillende relaties waarin we als mens geplaatt zijn, zowel horizontaal als verticaal, in haar waardenpatroon aan de orde komen.

In deze waardenlijst staat het eerste woord van ieder woordpaar voor een *houding* en het tweede voor een

handelingsgerichtheid. Je kunt ook zeggen: de eerste woorden gaan meer over 'zijn', en de tweede over 'doen', ze bewegen zich van contemplatie naar actie. Waarden gaan natuurlijk altijd over doen, maar dat doen staat altijd in relatie tot een 'zijn' dat beseft wordt en waarvan je doordrongen raakt.

Het aardige van het christelijke narratief is dat het steeds weer ruimte opent voor een breder en ander spectrum aan waarden. 'Waardenlijstjes' worden altijd gedragen door een verhaal dat veel meer omvat dan wat puur in die lijstjes staat. Bij de relatie tot God blijkt het bijvoorbeeld net zo goed te gaan om vrijheid, zorg, genade, rust, vreugde. Bij de relatie tot de naaste passen ook prima woorden als veiligheid, groei, leren, aandacht en – ook hier – verantwoordelijkheid. Bij de relatie tot de wereld draait het net zo goed om opofferingsgezindheid, geduld, nieuwsgierigheid. En waarom zou het ook hier niet gewoon weer om verantwoordelijkheid gaan?

Het moge onderhand duidelijk zijn: er is een breed uitwaaiend palet aan waarden en deugden mogelijk die passen bij christelijk onderwijs. Opsommingen van waarden zijn er niet om ons op blind te staren, maar om de sfeer te kleuren, de toon te zetten, de richting van het *ethos* te wijzen waarin christelijk samenleven plaatsvindt. Iedere mogelijke opsomming van waarden is bedoeld om

* Het is voor scholen heel instructief om daadwerkelijk eens te kijken naar de bekende 'zeven deugden' die in de late middeleeuwen centraal stonden in het christendom: prudentia (verstandigheid, wijsheid), iustitia (rechtvaardigheid), temperantia (gematigdheid, zelfbeheersing), fortitudo (moed, standvastigheid), fides (geloof), spes (hoop) en caritas (liefde/zorg). Deze lijst verkreeg de kerk door de vier deugden te nemen die centraal stonden bij de filosoof van die tijd, Aristoteles. Die vulde de kerk aan met de ultieme christelijke deugden geloof, hoop en liefde, die uiteraard tegelijk als de christelijke vervulling van alle deugdzaamheid gezien werden. Hoe 'gedateerd' de lijst ook is, het blijft aardig je een christelijke school voor te stellen die zich zou verenigen met deze deugdenlijst, inclusief de onmodieuze deugden temperantia en fortitudo. Wie zou een schoolcarrière werkelijk succesvol kunnen afronden zonder zich in elk van deze deugden geïnteresseerd te hebben? We zitten hier echt in de sfeer van christelijke karaktervorming. Dit waren deugden die erom vroegen je er actief in te oefenen. In principe liggen ze nog altijd klaar om door het onderwijs weer opgepakt en doorvertaald te worden.

verder te vertellen en door te vragen. 'Dienstbaarheid'?
Waarom eigenlijk? Hoe moet ik dat voor me zien?

De waarden verwijzen ons naar het geleefde en gedeelde verhaal dat er achter en onder ligt, de context die ze kleurt. Je hebt de keuze om je kernwaarden heel scherp geprofileerd christelijk of gereformeerd te laten klinken als dat past bij de sfeer van de school. Alleen al het noemen van de naam Jezus of Christus kan wat dat betreft de toon zetten ('elkaar zien in Jezus'). Dan is het voor iedereen duidelijk dat het waardenpatroon op deze school geen zaak van vrijblijvend gesprek is, maar expliciet gevuld door een gemeenschap rond Jezus Christus.

Bepaling van waarden vormt een uitnodiging voor gesprek in de school, dat niet eenmalig maar blijvend dient plaats te vinden. Bij een toegewijde christelijke school horen kernwaarden die leven en niet als *window-dressing* op de gevel of in de schoolgids staan. Bovendien horen de kernwaarden niet in een apart vakje thuis waar enkele hobbyisten zich er mee bezig houden. Ze horen in het hele beleid en alle processen van de school een rol te spelen. De identiteit van de school *is* op deze manier de kwaliteit van de school.

Als ik ten slotte nadenk over de vraag: wat is nu voor christenen de ultieme, kardinale waarde? Dan is er maar één woord dat alles blijft bepalen, alles blijft drijven: Liefde. 'Als ik de liefde niet had, dan waren al mijn waarden niet meer dan schelle cimbalen'. Liefde voor God, liefde voor mensen, liefde voor een vak. Veel meer is er niet nodig. Maar dit is dan ook tegelijk de grootste waarde waarvoor een christelijke school de oefenplaats is.

Bijlage 1 | Theologie van christelijk onderwijs – een

Korte toelichting

De identiteitsdocumenten die ik heb bestudeerd zijn afkomstig uit het gereformeerd, evangelisch en protestants-christelijk onderwijs en betreffen zowel scholen voor primair als scholen voor voortgezet onderwijs. In het kader van het project *Identiteit als Sterk Merk* zijn de documenten van alle deelnemende scholen verzameld en bestudeerd.

Om een zekere objectiviteit in mijn lezing van de bestaande identiteitsdocumenten aan te brengen heb ik drie hoofdcategorieën aangebracht om de verscheidene theologisch-pedagogische noties in te delen die uit de documenten zelf opkomen. Ik heb ze ingedeeld in

- a) theologische noties met pedagogische implicaties;
- b) pedagogische noties met theologische implicaties en
- c) theologisch geïnspireerde noties in termen van beoogde waarden, normen, deugden en sfeer.

Naast de voorkomende noties is een kolom opgenomen met afkortingen van de gebruikte documenten waarin deze noties voorkomen (codering staat onder het schema). Tot slot geven in de vierde kolom eventueel specifieke inkleuringen van de betreffende notie de nodige *couleur locale*, om aan te geven dat noties ook weleens anders 'klinken' of op verscheidene manieren worden ingevuld. Al met al geeft het schema een goed beeld van welke noties vaak en minder vaak worden gebruikt in

de identiteitsdocumenten. In welke ideologie wordt het sterkst 'geïnvesteerd'?

Uiteraard is de scheiding tussen de categorieën en noties allesbehalve waterdicht. Pedagogische noties zullen bijvoorbeeld altijd een bepaalde 'sfeer' in de school beogen. 'Veiligheid' of 'positiviteit' zijn evengoed 'kernwaarden' (c) van een school als pedagogische principes (b). Toch heb ik bij dergelijke woorden steeds de knoop doorgehakt of ik ze in de teksten meer vond neigen naar een pedagogisch gefundeerd principe dan wel een woord dat in overstijgende zin fungeert als kernwaarde of 'geoefende deugd' binnen de school.

Ook het specifiek theologisch gekleurde discours staat natuurlijk nooit op zichzelf, maar 'opent' reeds de blik van een pedagogische attitude. 'We zien de leerling als geliefd kind van God, geschapen met unieke gaven en talenten.' Geliefd zijn, geschapen zijn, uniciteit, veelkleurigheid van gaven en talenten: voor christelijke scholen vormt het één vanzelfsprekend theologisch-pedagogisch discours. Zoals het in de theologie gebruikelijk is te benadrukken: 'dogmatiek' en 'ethiek' zijn niet twee gescheiden circuits, maar roepen elkaar over en weer op.

schematisch overzicht

Hoofddeling	Noties	Document	Evt. specifieke omschrijvingen, inkleuringen
Theologische noties met pedagogische implicaties			
'Funderende principes'	God zelf (als bron, doel, zin)	GSS15, GWL, GKH, IBB, NGS, RMA	'Levende God is grond van ons bestaan'
	Geloof	GrId, GrPP, GSI, GSS10, GWL, HI, ISB, NGM	
	Bijbel	GuTGO, GSI, GSRI, PBE, PVL, GWL, GOP, HI, IBB, NGS, VID, BDI, BID, WID	Bijbel als gids, fundament, vindplaats, kompas. 'Oriëntatie vanuit Bijbels wereldbeeld', 'Bijbel als normatief gedragskader', 'op een Bijbelse wijze leren denken', 'bron waaruit we leven', 'onderwijzen in het licht van Gods Woord'
	God eren, groot maken, liefhebben	GrId, GrPP, GrOv, GrFs, GuTGO, GuAI, GuS, PI, PBE, HI, ISB, VID, AS, BDI, BID	'Ontwikkelen tot eer van God', 'talenten inzetten voor Gods doel', 'aanbidden, zijn grootheid erkennen
	Verbond	GrPP, AS, OID, BDI, BID, WID	
Schepping en mensbeeld	Mens als beeld van God zien	GrId, GuS, GSI, GWL, GKH, ISB, NGS, ZP, WID	

Hoofddeling	Noties	Document	Evt. specifieke omschrijvingen, inkleuringen
	Mens als kind van God zien	GrOv, GrFs, GuS, GSS10, GSS15, PVL, GWL, GKH, GOP, IBB, NGS, VGI, OID, ZP, WS	
	Gezien/ gekend/ geliefd/ weten door God	GSS10, PI, GKH, GOP, ISB, IBB, NGS, RMA, VGI, OID, WID, WS	
	Mens als schepsel zien	GrId, GrPP, GrOv, GSI, GSS10, PI, GKH, HI, IBB, VID, AS, BDI, WID, WS	
	Wereld als schepping zien	GrOv, GSS10, GSRI, GWL, GKH, GOP, PI, VGI, AS, ZP, WID, WS	'Wat is Gods bedoeling?', 'onder de indruk van de schepping', 'Gods grootheid ontdekken'
	Schepping beheren en benutten, 'rent-meesterschap'	GrId, GrOv, GSI, IBB, ZP	
Zonde	Erkenning macht van het kwaad, gebrokenheid	GrId, GrOv, GSI, ISB, GSS15, PVL, NGS, AS, OID, WID	'Oorspronkelijke taken' 'zwaarder en moeizamer', 'al het positieve heeft ook negatieve kanten', 'verziekt', 'fouten zijn leermomenten'

Hoofddeling	Noties	Document	Evt. specifieke omschrijvingen, inkleuringen
	Mens als zondaar zien	GrId, NGS, AS, BDI, WID	
Christologie	Leven uit verlossing	GrOv, PBE, IBB, NGS, AS, OID, BID	
	Navolging van Christus, discipelschap	GrId, GrPP, GrOv, GuS, GSI, GSS10, GSS15, PI, PBE, GWL, HI, IBB, NGS, RMA, VGI, VID, AS, OID, ZP, WID	'Christus volgen als rolmodel, leermeester en vertrouwenspersoon'
	Identiteit in Christus	GrId, GrFs, GKH, PI, PVL	'In Christus ontdekken wie we zijn en mogen worden', 'tekortkomingen én talenten in Christus zien', 'Uit en naar Christus groeien', leren handelen, zijn, kijken, 'als Jezus'
Pneumatologie/ Koninkrijk van God	Bouwen aan/ leven in Gods koninkrijk	GrOv, VGI, OID, ZP, WID	
	Erkenning ' reeds en nog niet'.	GrId, GrOv, GKH, WID	'Effectuering van de verlossing'
	Er zijn als christen in de samenleving	GrFs, GSRI, PM, PI, GHK, VGI, AS, OID, ZP, WS	'Licht in een gebroken wereld', ' burgers met chr. visie'
	Heilige Geest, vruchten van de Geest	GSI, HI, PI, NGS, VID, OID, WID	'Opstaan voor zijn Geest, vuur van de Geest aanwakkeren'
Pedagogische noties met theologische implicaties			
	Aandacht/presentie/ betrokkenheid	GSS10, RMA, AS	

Hoofddeling	Noties	Document	Evt. specifieke omschrijvingen, inkleuringen
	Begrenzing	PBE, GKH, HI, ISB, VGI	
	Deelnemen samenleving	GuS, GSS10, GSRI, GWL, GKH, GSS15, RMA, VGI, VID, AS, BDI, WID, WS	'Geven aan en ontvangen van de samenleving'
	Eigenaarschap	GKH, AS, WS	
	Gaven en talenten (zien, ontwikkelen)	GrId, GrPP, GrOv, GrOv, GrFs, GuTGO, GuAI, GuS, GSI, GSS10, GSS15, GSRI, PM, PI, GWL, GKH, ISB, IBB, NGS, RMA, VGI, AS, BDI, WID, WS	
	Groei, ontwikkeling, vorming, menselijke bloei	GrId, GrPP, GrOv, GrFs, GuTGO, GuAI, GuS, GSI, GSS10, GSS15, GSRI, PM, PI, GWL, GKH, ISB, AS, WID, WS	'Schitteren in zijn licht', 'uit en naar Christus groeien', 'toerusting ivm levenstaak'
	Ontdekken wie je bent/kan worden	GrId, GrPP, GuS, PI, GKH, NGS, RMA, VGI, OID	
	Ouderbetrokkenheid	GrFs, GuS GSS10, GSS15, GSRI, PBE, GKH, ISB, VGI, WID, WS	Doopbelofte, 'school in verlengde van een betrokken chr. opvoeding'
	Positiviteit	HI, IVR, VGI, AS	
	Uitdagen, stimuleren, prikkelen	GSS10, GSS15, GSRI, VGI, AS, WID, WS	

Hoofddeling	Noties	Document	Evt. specifieke omschrijvingen, inkleuringen
	Uniciteit, verschil	GrId, GrPP, GrOV, GrFs, GuS, GSI, GSS10, GSS15, GSRI, GWL, GKH, HI, ISB, ISB, IBB, VGI, VID, AS, BDI, WID, WS	
	Veiligheid	GuS, GSS10, GSRI, PM, GKH, HI, ISB, IBB, VGI, VID, AS, ZP, BDI, WS	
	Verbindingen leren leggen	GSS10	
	Wederkerigheid	GrOV, RMA	'Leerlingen partners in het leerproces'
	Weerbaar maken	AS	
Deugden, normen, waarden, karakter, sfeer			
	Dankbaarheid	NGS	
	Dienstbaarheid	GrId, GrPP, GrFs, GuTGO, GuAl, GSI, GSS10, GSS15, PM, PI, PBE, GWL, GKH, NGS, AS, ZP, BDI, BID, WID, WS	'Je leren in te zetten voor anderen'
	Eerlijkheid, integriteit	GuAl, GWL, GKH, GOP, HI, VGI, VID, WS	
	Geloven en ervaren	GrId, GuAl, PM	'Integratie verstand en gevoel', 'handelen vanuit geloof voelbaar en zichtbaar maken'
	Genade	GuS, GSI, PVL, GWL, GKH, HI, IBB, NGS, BDI, WID	

Hoofddeling	Noties	Document	Evt. specifieke omschrijvingen, inkleuringen
	Genieten, vieren, 'het goede leven'	GrId, GrPP, GuS, GSS15, PBE, ISB, GSRI, HI, GWL, GKH, VID, AS, ZP	'Passie voor het werk', 'vreugde is van ons af te lezen', 'plezier en ontspanning'
	Gods wil doen	GrPP, NGS, OID	
	Hoop	GWL, GOP	
	Liefhebben (God, elkaar, wereld)	GuS, GSI, GrId, PI, PBE, PVL, GWL, GKH, GOP, HI, IBB, OID, BDI, WID, WS	
	Mildheid, mededogen	PBE, IBB, NGS, VGI, BDI, WID	
	Orde, structuur	GuAl, HI, VID	
	Relatie (met God/ elkaar)	GuS, GSS15, GWL, GKH, IBB, RMA, AS	
	Respect	GuAl, GuS, GSI, GSRI, PM, PBE, GWL, GKH, GOP, HI, ISB, IVR, NGS, VGI, VID, WID, WS	
	Saamhorigheid, gemeenschappelijkheid, betrokkenheid	GrId, GrPP, GrOV, GuAl, GuS, GSI, GSS10, GSS15, PI, PBE, GKH, IBB, RMA, AS, ZP, WID, WS	
	Verantwoordelijkheid	GrId, GrPP, GuS, GSI, GSS10, GSS15, PBE, PM, RMA, AS, OID, BDI, WS	
	Verdraagzaamheid	GuAl	
	Vergevingsgezindheid	GSI, IBB, NGS	

Hoofdingdeling	Noties	Document	Evt. specifieke omschrijvingen, inkleuringen
	Vertrouwen	GSS10, GSRI, GKH, HI, VID, AS, WS	
	Voorbeeldfunctie docent als christelijk rolmodel	GrPP, GuAI, GuS, GSS10, GSS15, PI, PBE, GWL, WID, GKH, GOP, HI, NGS, VGI, VID, AS, ZP, WS	'Rolmodel, leermeester, vertrouwenspersoon'
	Vrijheid	PI, PBE	'Pionieren, lef, tegen de stroom in'
	Zelfbeheersing	GWL	
	Zelfstandigheid	GSS10, GSS15, PM, GWL, GKH, ISB, AS, BDI	

Visie op de samenleving

Het is interessant om te zien hoe in de schooldocumenten het christelijke school-zijn wordt beschouwd in de context van de huidige samenleving. Min of meer terloops wordt in de documenten blijk gegeven van een visie op die context. Aardig genoeg levert die visie twee zeer consistent genoemde karaktertrekken op. De context waarin de scholen zich geplaatst weten omschrijven ze als 1) een snel en sterk veranderende wereld; 2) Een wereld die steeds verder seculariseert, die steeds 'onchristelijker' is.

Voor een deel roept dit de sfeer van 'bedreiging' op, maar de scholen lijken het vooral aan te grijpen als een uitdaging, een kans om met een krachtige christelijke identiteit naar buiten te treden. Het maakt het christelijke narratief van de school des te urgenter. Het is opvallend dat beschrijvingen van de context vooral bij VO-scholen voorkomen en relevant worden geacht. Rekenschap geven van de context waarin je christelijke school bent lijkt me echter voor iedere school, PO en VO, zowel op macro-niveau ('de Nederlandse samenleving') als op meso- en micro-niveau (in wat voor dorp/stad/wijk/buurt bevinden we ons?) onontbeerlijk.

Codering van gebruikte documenten

AS	VGPO Accretio, Schoolplan 2011-2015
BDI	VVGO Bunschoten-Spakenburg, Document Identiteit
BID	VVGO Bunschoten-Spakenburg, Identiteitsdocument 2014
GKH	GPO-WN, Koersplan 2014-2018: Hart voor alle kinderen
GOP	GPO-WN Onze identiteit in de praktijk, 2014
GWL	GPO-WN, Het licht schijnt: geactualiseerd identiteitsbeleid, 2014
GrId	Greijdanus, Identiteitsdocument 2011/2014
GrPP	Greijdanus, Professie en Passie, 2014-2018
GrOv	Greijdanus, Onderwijsvisie 2012
GrFs	Greijdanus, Finishfoto schitteren in zijn licht '2020'
GSI	GSG, Identiteitsdocument 2016
GSRI	GSR, Identiteitsplan 2014
GSS10	GSG, Schoolplan 2010-2014
GSS15	GSG, Schoolplan 2015-2018
GuTGO	Guido, Toekomst Gereformeerd Onderwijs, 2011
GuAI	Guido, Aanvalsplan Identiteit, 2011
GuS	Guido, Schoolplan, 2013-2017
HI	HAAL, Identiteitsverklaring
IBB	GBS Immanuël, Beleiden en beleven: naar een identiteit met toekomst, 2014
ISB	GBS Immanuël, Strategisch Beleidsplan, 2014
IVR	GBS Immanuël, Visiedocument Respect
NGS	Noorderbasis, 'Geloven in scholen met de Bijbel' (ook gebruikt door VGPO NN)
OID	VGPO de Oosthoek, Identiteitsdocument
PBE	De Passie, Beroepscode Stichting EBO
PI	De Passie, Identiteitsbewijs
PM	CSG Prins Maurits, SBP 2015-2019
PVL	De Passie, Visiedocument Liefde, relaties, seksualiteit, 2014
RMA	ROC Menso Alting, Identiteitsdocument
VGI	Veluwe Plus, Gesprekskaart Identiteit
VID	Veluwe Plus, Identiteitsdocument
WID	GBS de Wierde, Identiteitsdocument
WS	GBS de Wierde, Schoolgids
ZP	VGPO de Zevenster, Placemat

Noten

¹ Paul Verhaeghe, *Identiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2012).

² Vgl. de kritische theologische reflecties in Herman Paul en Wouter Slob (red.), *Zelfontplooiing: een theologische peiling* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015).

³ J. Kaldeway, C. De Heer en J. Bulterman-Bos, "Opbrengstgericht of talentgericht werken? Een onderzoek naar onderwijsvisies", *Tijdschrift voor lerarenopleiders* 35 (2014), 35-47.

⁴ Lectorale rede Hans Bakker, *Leer jij jouw leerlingen hun talenten kennen? ... En levert dat ook wat op?* Te lezen via <http://www.che.nl/~media/Academie%20Educatie/Lectoraat/LectoraleRedes.pdf> (juli 2017).

⁵ G. Biesta, *Het prachtige risico van onderwijs* (Culemborg: Phronese, 2015), 75-86.

⁶ *Taak en Toerusting: gereformeerd voortgezet onderwijs vandaag en morgen* (Kampen: Van den Berg, 1986), 8.

⁷ Vgl. Dan P. MacAdams, *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self* (New York: The Guilford Press, 1993).

⁸ Cijfers CBS, gepresenteerd in februari 2017. Voor vergelijkbare 'dalingsberichten' kan bijvoorbeeld iedere tien jaar het rapport *God in Nederland* geraadpleegd worden (de laatste editie verscheen in 2016).

⁹ Vgl. o.a. H. Bavinck, *Paedagogische beginselen* (Kampen: Kok, 1904) en de genoemde studies J. Waterink, *Theorie der opvoeding*, en de discussienota *Taak en Toerusting*, of analyses van gereformeerde opvoedings-idealen door J. C. Sturm in *Een goede gereformeerde opvoeding: over neo-calvinistische moraalpedagogiek* (1880-1950) (Amsterdam, proefschrift VU 1988), en G. Heek, "In het verbond ontvangen en geboren" in H. Werkman en M. te Velde (red.), *Vrijgemaakte vreemdelingen* (Barneveld: de Vuurbaak, 2007), 137-151.

¹⁰ James K. A. Smith, *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview and Cultural Formation*. Grand Rapids: Baker Academic, 2009.

¹¹ Zie bijv. het hoofdstuk 'Onderwijs als morele praktijk' in W. van der Jagt en P. Vos (red.), *Moraal in het klaslokaal* (Amsterdam, Buijten & Schipperheijn, 2011). Voor een bredere uitwerking van het normatieve praktijkmodel naar aanleiding van Alisdair MacIntyre's opvatting van een 'praktijk', zie H. Jochemsen, R. Kuiper en B. de Muynck (red.), *Een theorie over praktijken: Een normatief praktijkmodel voor zorg, sociaal werk en onderwijs* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2006).

¹² Paul Verhaeghe, *Identiteit*, 233-237.

*"Als je een schip wilt bouwen, roep dan
geen mannen en vrouwen bij elkaar om
hout te verzamelen, ze allerlei orders
te geven en ieder detail precies voor te
kauwen. Begin er liever mee ze te leren
verlangen naar de eindeloze zee."*

Antoine de Saint-Exupéry